

ศึกษาการกำหนดรูปนามทางวิญญาณ ๖

ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

THE STUDY OF THE STIPULATION OF THE FORM AND THE NAME IN
SIX SOUL SIN PRACTISING VIPASSANĀBHAVANĀ MEDITATION

พระมานัส โสภณจิตฺโต (ชอบมี)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๔

ศึกษาการกำหนดรูปแบบทางวิญญาณ ๖ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

พระมานัส โสภณจิตฺโต (ชอบมี)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๔

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

THE STUDY OF THE STIPULATION OF THE FORM AND THE NAME IN
SIX SOULS IN PRACTISING VIPASSANĀBHAVANĀ MEDITATION

Phra Manat Sopanajitto (Chopmee)

A Thesis Submitted in Partial Fullfilment of
The Requirement for The Degree of
Master of Arts
(Vipassanā Meditation)
Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok Thailand

C.E. 2012

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัย
ฉบับนี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา
วิปัสสนาภาวนา

.....

(พระสุธีธรรมานุวัตร)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์.....ประธานกรรมการ

(พระศรีธีรวงศ์)

.....กรรมการ

(พระมหาชิต จานชิต)

.....กรรมการ

(พระมหาโกมล กมล)

.....กรรมการ

(อาจารย์นิมิตร โปธิพัฒน์)

.....กรรมการ

(นายสุกรี ทุมทอง)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ พระมหาชิต จานชิต ประธานกรรมการ

พระมหาโกมล กมล กรรมการ

อาจารย์นิมิตร โปธิพัฒน์ กรรมการ

ชื่อวิทยานิพนธ์ : ศึกษาการกำหนดรูปนามทางวิญญาณ ๖ ในการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา

ผู้วิจัย : พระมานัส โสภณจิตโต (ชอบมี)

ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนากาวนา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

: พระมหาชิต จานชิต ป.ธ.๗, ศน.บ., M.A., Ph.D.

: พระมหาโกมล กมโล ป.ธ.๘, พธ.บ., พธ.ม.

: อาจารย์นิมิตร โพรพัฒน์ ป.ธ. ๕

วันสำเร็จการศึกษา : ๑ เมษายน ๒๕๕๕

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ “มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ ๑. เพื่อศึกษาการกำหนดรูปนามในพุทธศาสนาเถรวาท, ๒. เพื่อศึกษาวิญญาณ ๖ ที่ปรากฏทางทวาร ๖, ๓. เพื่อศึกษาการกำหนดรูปนามทางวิญญาณในการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา” โดยศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พระพุทธศาสนา เถรวาท คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่นที่เกี่ยวข้อง เรียบเรียง บรรยาย ตรวจสอบ โดยผู้เชี่ยวชาญ

ผลการวิจัย พบว่า รูปคือ ธรรมชาติที่แตกดับ เมื่อว่าโดยลักษณะทิจคฺคะคือมีการสลายแปรปรวน เป็นลักษณะ มีการแตกแยกกันเป็นกิจ (กับจิต) ได้เป็นกิจ มีความเป็นอ พยากตธรรมเป็นผล มีวิญญาณเป็นเหตุใกล้ ส่วนนามเป็นธรรมชาติที่น้อมไปหาอารมณ์ เมื่อว่าโดยลักษณะทิจคฺคะคือมีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ มีการเกิดก่อนและเป็นประธานในธรรมทั้งปวงเป็นกิจ มีการเกิดขึ้นต่อเนื่องกันไม่ขาดสายเป็นผล มีนามรูปเป็นเหตุใกล้ให้เกิด

รูปนามเป็นหลักธรรมสำคัญของการปฏิบัติวิปัสสนากาวนาถือว่าเป็นภูมิเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากาวนา กล่าวโดยสรุปแล้วเป็นบ่อเกิดของ ปัญญารูปนาม พระพุทธองค์ตรัสตามอุปนิสัยของเวไนยสัตว์ เช่นตฺรัสเป็น ชั้น ๕ อายุขณะ ๑๒ ชาติ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ทั้งหมดนี้ เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาทั้งสิ้น

วิญญาณ ๖ คือ ความรู้อารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ซึ่งจัดเป็นอายตนะ ๖ เป็นภูมิเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากาวนา ความสุข ความทุกข์ หรืออารมณ์ทั้งมวล ล้วนอาศัยตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นบ่อเกิดทั้งสิ้น ในการปฏิบัติวิปัสสนากาวนาเป็นการกำหนดอารมณ์ปัจจุบันขณะ

คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ์ ที่เกิดขึ้นทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ล้วนเป็น
สภาวะรูปนามทั้งสิ้น เพราะฉะนั้น ในการปฏิบัติวิปัสสนากาวนาโดยอาศัยอารมณ์ที่เกิดขึ้น ทาง
ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ คือ การเห็นรูปนามที่เป็นปัจจุบันขณะโดยความเป็นพระไตรลักษณ์

Thesis Title : The Study of the Stipulation of the Form and the Name in Six Souls in Practising Vipassanā Meditation

Researcher : Phra Manat Sopanajitto (Chopmee)

Degree : Master or Arts (Vipassanā Meditation)

Thesis Supervisory Committee

: Phramaha chit Thanachito Pali VII, M.A., Ph.D.

: Phramaha Komol Kamalo Pali VIII, M.A.

: Mr. Nimit Photipatt Pali IX

Date of Graduation : 1 April 2012

Abstract

This thesis is of three objectives 1) To study of stimulation of the Form and Name in Vipassanābhāvanā Practice, 2) To study of six consciousness, 3) To the Form and Name in Vipassanābhāvanā Practice it is to study the data Form, Theravada Buddhist Scriptures namely, Tipitaka, Atthakatha, Tekā and the other related scriptures by composing data and checking the right essences by the specialists

From the study, It is found that status of natural is cannot still. By Lakkhāṇādicatuka means; cannot fix to. But it change to anytime. It is not relation with mind all the time. It has Apayākatadhamma is result.

Because of the result depend on everything that set up before this. And then it get that. Spiritual is natural of mild to emotion. By Lukkanatitajuka is emotion that depend on the thing pre-happen is result to Dhamma continue. So; body and mind is important support to next. From the study, it is found that the Form and the Norm are the important principles of Vipassanā Meditation Practice which are regarded as the bases and the temperaments of Vipassanā.

There are the sources or Wisdom. Lord of Buddha separated the Forms and the Norms as 5 Aggregates, 12 Doors, 18 Elements, 22 Organs, 4 Noble Truths, 12 Dependent Originations, all of which the temperaments of the Vipassanā. The 6 souls are temperamental knowledge of Eyes, Ears, Nose, Tongue, Body and Mind as the 6 Doors of the base and temperament of Vipassanā Meditation Practice. All of the happiness, the sufferings and the temperaments are depend on Eyes, Ears, Nose, Tongue, Body and Mind. In Vipassanā Meditation Practice, Stipulates on Present Moment, In Picture Sound, Smell, Taste, Touch, and the mental temperament, which happened on Eyes, Ears, Nose, Tongue, Body and Mind. So Vipassanā Meditation is the state of the Forms and the Norms at the moment of the Three Characteristics.

กิตติกรรมประกาศ

ขอกราบขอบพระคุณ พระเดชพระคุณเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชิน นวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ , ศาสตราจารย์พิเศษ , ป.ช. ๕, MA.,Ph.D.) รองอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ-ราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม เจ้าคณะใหญ่หนกลาง เจ้าอาวาสวัดพิชยญาติ-การามที่เป็ยมไปด้วยเมตตาธรรมเป็นอย่างสูง และขออนุโมทนา ทูลเกล้าเรียนหลวงสำหรับ พระสงฆ์ไทย

กราบขอบพระคุณ พระวิปัสสนาจารย์ภัททันตะ เตชินทาสก เจ้าอาวาสวัดปะเต็ ง สหภาพเมียนมาร์ ที่ได้เมตตาการสอนและดูแลเอาใจใส่การปฏิบัติวิปัสสนาให้เป็นไปตามหลักธรรม ในสติปัญฐานสูตรที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก ตลอด ๗ เดือน ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” จังหวัดนครราชสีมา

กราบขอบพระคุณ พระครูวิมลขัน ติธรรม เจ้าอาวาสวัดจุมพลสุทธาวาส ได้เมตตา อนุเคราะห์อบรมสั่งสอน ให้หลักธรรมในการปฏิบัติตามรอยองค์ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าขอขอบคุณ วัดมหาสวัสดิ์ ที่ได้ให้ความเมตตาในระหว่างการศึกษา ขอขอบคุณคณาจารย์และเจ้าหน้าที่ห้องสมุดที่ ให้ความร่วมมือในการสืบค้นข้อมูลในการทำวิทยานิพนธ์

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ สำเร็จลงได้ด้วยความเมตตาช่วยเหลืออย่างยิ่ง จากคณะกรรมการ ตรวจสอบวิทยานิพนธ์ และคณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ พระศรีธีรวงศ์ พระมหาสุรชัย วราสโก พระมหาชิต จานชิตโต พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ธรรมาจารย์ พระมหาโกมล กมล โศภ. เวทย์ บรรณกรกุล อาจารย์นิมิตร โพรพัฒน์ นายสุภีร์ ทูมทอง ได้ให้ความรู้ความเข้าใจในการทำ วิทยานิพนธ์ และเพื่อนนิสิตที่ร่วมศึกษาในสาขาวิปัสสนากวนาที่ให้ความร่วมมือ ในการทำวิจัย ในครั้งนี้

ขออนุโมทนาเจริญพรขอบคุณพ่อพันธ์ ซอบมี และคุณแม่พงษ์ ซอบมี ผู้ให้กำเนิด ผู้วิจัยและคณะศรัทธาญาติโยมทุกท่านที่ได้สนับสนุนด้านปัจจัยสี่ ที่ได้มีส่วนร่วมในการทำ วิทยานิพนธ์นี้ให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี

ประโยชน์และคุณค่าแห่งวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยขอน้อม นำเป็นเครื่องสักการะบูชา คุณพระรัตนตรัย บิдамารดา ครู อุปัชฌาย์ อาจารย์ และผู้มีอุปการะคุณทุกท่าน จงเจริญด้วยอายุ วรรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ ธนสารสมบัติและธรรมสารสมบัติทุกท่านเทอญ

พระมานัส โสภณจิตโต (ซอบมี)

วันที่ ๑ เดือน เมษายน พ.ศ.๒๕๕๕

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ค
สารบัญ	ง
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ฉ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๒
๑.๓ ขอบเขตการวิจัย	๒
๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๓
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๓
๑.๖ ทบทวนเอกสารและรายงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๓
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๔
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๔
บทที่ ๒ สภาวะรูปนาม	๕
๒.๑ ความหมายของรูปนาม	๕
๒.๒ ลักษณะที่จุดกะของรูปนาม	๑๒
๒.๓ รูปนามกับอารมณ์ของวิปัสสนากาวนา	๑๕
บทที่ ๓ วิญญาณที่เกิดทางทวาร ๖	๒๑
๓.๑ ความหมายของวิญญาณ	๒๑
๓.๒ ประเภทของวิญญาณ	๒๒

๓.๓	กระบวนการเกิดวิญญาน	๒๕
๓.๔	การจำแนกวิญญาน ๖ ตามแนวทางวิปัสสนาภาวนา	๒๘
บทที่ ๔	การกำหนดรูปนามทางวิญญาน ๖ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๔๓
๔.๑	การเจริญวิปัสสนาวิปัสสนาภาวนา	๔๓
๔.๒	หลักสติปัฏฐาน ๔	๕๐
๔.๓	กำหนดรูปนามในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๖๓
๔.๓.๑	ความหมายของอายตนะ	๖๔
๔.๓.๒	สังเคราะห์อายตนะ ๑๒ เป็นรูปนาม	๖๘
บทที่ ๕	สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๗๑
๕.๑	สรุปผลการวิจัย	๗๑
๕.๒	ข้อเสนอแนะ	๗๓
	บรรณานุกรม	๗๕
	ประวัติผู้วิจัย	๗๕

คำอธิบายสัญลักษณ์ย่อ

ก. คำย่อเกี่ยวกับพระไตรปิฎก

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ใช้พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐ และพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๕ โดยอ้างอิง โดยระบุ เล่ม/ชื่อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๖/๒๖๑ หมายถึง สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวคฺคปาติ พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่มที่ ๑๐ ชื่อที่ ๓๗๖ หน้า ๒๖๑ , ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๖/๓๐๕ หมายถึง สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๑๐ ชื่อที่ ๓๗๖ หน้า ๓๐๕

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี. (บาลี) =	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	สีลขุขนฺธวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.สี. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	สีลขันธวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ม. (บาลี) =	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.ม. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ม.มฺ. (บาลี) =	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มูลปณฺณาสกปาติ	(ภาษาบาลี)
ม.มฺ. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มูลปณณาสก	(ภาษาไทย)
สํ.นิ. (บาลี) =	สุตตันตปิฎก	สํยุตตนิคาย	ทานวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
สํ.นิ. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิคาย	นิทานวรรค	(ภาษาไทย)
อง.เอกก. (บาลี) =	สุตตันตปิฎก	องคฺคตฺตรนิกาย	เอกกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.เอกก. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	อังกุตฺตรนิกาย	เอกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ทุก. (บาลี) =	สุตตันตปิฎก	องคฺคตฺตรนิกาย	ทุกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.ทุก. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	อังกุตฺตรนิกาย	ทุกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ปญจก. (บาลี) =	สุตตันตปิฎก	องคฺคตฺตรนิกาย	ปญจกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.ปญจก. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	อังกุตฺตรนิกาย	ปญจกนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.ม. (บาลี) =	สุตตันตปิฎก	ขุทฺทกนิกาย	มหานิทฺเทสปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ม. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทเทศ	(ภาษาไทย)
ขุ.จฺ. (บาลี) =	สุตตันตปิฎก	ขุทฺทกนิกาย	จูฬนิตฺเทสปาติ	(ภาษาบาลี)

ช.จ.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จูฬนิตเทส	(ภาษาไทย)
ช.ป.	(บาลี)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฏิสมุภิตามคคปาติ	(ภาษาบาลี)
ช.ป.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฏิสัมภิตามรรค	(ภาษาไทย)
ม.อ.	(บาลี)	=	สุดตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	อุปริปัญญาสกปาติ	(ภาษาบาลี)
ม.อ.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	อุปริปัญญาสก	(ภาษาไทย)
ที.สี.	(บาลี)	=	สุดตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	สีลกขุขุชวคคปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.สี.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	สีลกขุขุชวคค	(ภาษาไทย)
ช.ม.	(บาลี)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทเทสปาติ	(ภาษาบาลี)
ช.ม.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิตเทส	(ภาษาไทย)
ช.จ.	(บาลี)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จูฬนิตเทสปาติ	(ภาษาบาลี)
ช.จ.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จูฬนิตเทส	(ภาษาไทย)
ช.ป.	(บาลี)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฏิสมุภิตามคคปาติ	(ภาษาบาลี)
ช.ป.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฏิสัมภิตามรรค	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง.	(บาลี)	=	อภิธมฺมปิฎก	ธมฺมสงฺคณิปาติ	(ภาษาบาลี)
อภิ.สง.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
อภิ.ย.	(บาลี)	=	อภิธมฺมปิฎก	ยมกปาติ	(ภาษาบาลี)
อภิ.ย.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	ยมก	(ภาษาไทย)

ข.คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถา

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ใช้พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในการอ้างอิง โดยระบุ เล่ม/ชื่อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๗๖/๒๔๐ หมายถึง ทีฆนิกาย สุมงฺคคฺวิลาสิณี สีลกขุขุชวคคฺอฏฺฐกถา ภาษาบาลี เล่ม ๑ ชื่อ ๒๗๖ หน้า ๒๔๐

อรรถกถาพระสูตรตันตปิฎก

ที.สี.อ. (บาลี) = ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี สีสกฺขนฺทวคฺคอุฏฺจกถา (ภาษาบาลี)
 ที.สี.อ. (ไทย) = ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี สีสกฺขนฺทวคฺคอุฏฺจกถา (ภาษาไทย)

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง.อ. (บาลี) = อภิธมฺมปิฎก ฌมฺมสงฺคณิ อฏฺฐสตฺถินิอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
 อภิ.สง.อ. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก ฌมมสังคณี อัฐฐสตถินีอรรถกถา (ภาษาไทย)

ค.คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์ปกรณ์วิเสส

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ใช้ปกรณ์วิเสส วิสุทฺธิมรรค ใช้พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในการอ้างอิงโดยระบุเล่ม / ข้อ / หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น วิสุทฺธิ (บาลี) ๒/ ๕๗๘/๑๗๐ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ ๒ ข้อที่ ๕๗๘ หน้าที๑๗๐

วิสุทฺธิ. (บาลี) = วิสุทฺธิมคฺคปกรณ (ภาษาบาลี)
 วิสุทฺธิ. (ไทย) = วิสุทฺธิมรรคปกรณ (ภาษาไทย)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑. ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

สัตว์ทั้งหลายที่เกิดมาในโลก ต่างแสวงหาความสุขทางออกจากทุกข์ ด้วยมีความเข้าใจว่าทรัพย์สิน เงิน ทอง ลาภ ยศ สรรเสริญ เป็นสิ่งที่ให้ความสุขแก่ตน มีความพยายามแสวงหาในทรัพย์สิน เพื่อให้ได้มาตามความต้องการของตน ซึ่งมีความเข้าใจกันว่าเป็นสิ่งที่ให้ความสุขแก่มวลมนุษย์ จึง มีการแก่งแย่ง ชิงดีชิงเด่น โดยทำทุกวิถีทางเพื่อให้ได้มาต่อสิ่งเหล่านี้ อันทรัพย์สิน เงิน ทอง เมื่อหามา ได้มากก็อาจจะมีความสุขอย่างหนึ่ง แต่ความทุกข์ที่เกิดจากสิ่งของที่หามาได้นั้นไม่ได้หมดไปตามที่ตนเองต้องการ เพราะทุกข์ที่เกิดจากสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ ก็ยังมี เช่น มีรถยนต์ซึ่งถือว่าเป็นสิ่งที่อำนวยความสะดวกในการเดินทางได้รวดเร็วของ มนุษย์ แต่ครั้งเมื่อได้สิ่งอำนวยความสะดวกในการเดินทาง กลับเป็นทุกข์ในเรื่องของการระวังรักษาป้องกันการสูญหายจากโจรผู้ร้ายมาลัก กขโมย หรือหากมีอุบัติเหตุ ก็ต้องเสียเวลา เสียทรัพย์สินรวมไปถึงการรักษาพยาบาลดังนี้ เป็นต้น

อันความทุกข์ที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ มีปรากฏอยู่ในโลกไม่ว่าจะเป็นโลกไหนก็ตาม จะต้องประสบกับทุกข์เหล่านี้ จะต่างกันมากหรือน้อยเท่านั้น หากยังไม่ถึงพระนิพพานก็จะได้รับทุกข์เหล่านี้เบียดเบียน ไปทุกข์ทุกทุกชาติ ความทุกข์ดังกล่าวนี้เป็นสังขธรรมแก่สรรพสัตว์ทั้งหลาย ไม่เลือกชาติ ชั้นวรรณะ จำต้องเวียนว่ายตายเกิดกันอยู่ในทะเลแห่งวิภวภูมิจึงสงสาร^๑ไม่มีที่สิ้นสุด

^๑ วัฏฏะ๓ ได้แก่ (๑) กิเลสวัฏฏะ (๒) กัมมวัฏฏะ (๓) วิปากวัฏฏะ, อจ.จตุกก.อ.(ไทย) ๒/๑๓๘/๓๕๘, อจ.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๓๘/๒๕๐.

แม้แต่“พระโพธิสัตว์”^๒ ยังเห็นวิญญูะสงสารไป ไม่มีที่สิ้นสุดจึงสละราชสมบัติที่มีอยู่ทั้งปวง ออกแสวงหาความหลุดพ้นจากวิญญูะสงสาร จนบรรลุนิพพานเป็นสมเด็จพระสัมมาพุทธเจ้า พร้อมทั้งทรงสั่งสอนเวไนยสัตว์ให้บรรลุนิพพานตามพระองค์ ดังการสั่งสอนแก่“พระราหุล” ว่ารูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญูะและ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ะ ธรรมารมณ์) เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา”

ดังนั้นหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาที่พระพุทธเจ้าสั่งสอนไว้ในคัมภีร์ พุทธศาสนา เถรวาท มีมากมายหลายวิธี ให้เหล่าพุทธบริษัทได้เลือกปฏิบัติตาม เพื่อความหลุดพ้น นอกจากทุกขัง ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้กับชาวกูรู “กัมมาสมัมมะ แคว้น”^๓“นี่ก็เป็นอีกวิธีหนึ่งซึ่งสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน ความว่าทางสายนี้เป็นทางสายเอก เป็นทางสายเดียวเท่านั้น เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่า สัตว์ เพื่อระงับความเศร้าโศกความคร่ำครวญ เพื่อดับทุกข์ และโทมนัส บรรลุนิพพาน อริยมรรค อริยผล เพื่อรู้แจ้งแห่งพระนิพพาน ได้แก่การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔

ได้แก่หลักการปฏิบัติโดยมีสติเข้าไปดู รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญูะไม่เที่ยง และทวารทั้ง ๖ เป็นตัวกำหนดว่า เมื่อตาเห็นรูป ฟังกำหนดว่า เพียงแต่เห็น หูได้ยินฟังกำหนดว่า เพียงแต่ได้ยิน จมูกได้กลิ่นฟังกำหนดว่า เพียงแต่ได้กลิ่น ลิ้นได้ ลิ้มรสฟังกำหนดว่า เพียงแต่รส ใจเมื่อรู้อารมณ์ฟังกำหนดว่า เพียงแต่รู้อารมณ์ โดยการศึกษาของผู้วิจัยเรียกว่า การกำหนดรูปนามทางวิญญูะ ๖

ดังนั้นผู้วิจัยเห็นควรศึกษา การปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔ ในการพิจารณากำหนดนามรูปทาง วิญญูะ ๖ เพื่อความพ้นจากทุกข์ ตามที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๒. วัตถุประสงค์

- ๑.๒.๑. เพื่อศึกษาสภาวะรูปนามในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๒. เพื่อศึกษาวิญญูะที่ปรากฏทางทวาร ๖
- ๑.๒.๓. เพื่อศึกษาการกำหนดรูปนามทางวิญญูะในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

^๒ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๓๑/๔๐๖.

^๓ คูรายละเอียดยใน ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๕๕/๑๕๕.

^๔ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๒/๓๐๑.

๑.๓. ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท เพื่อมุ่งเน้นประเด็นเกี่ยวกับการวิเคราะห์กำหนดรูปแบบทางวิญญาณ ๖ โดยอาศัย ข้อมูลในพระไตรปิฎก คือพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พุทธศักราช ๒๕๓๕. และพระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด ๕๑ เล่ม ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.พ.ศ. ๒๕๕๒

๑.๓.๑. ขอบเขตด้านเนื้อหาในการศึกษาครั้งนี้คือ เพื่อศึกษารูปแบบทางวิญญาณ ๖ ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๑.๓.๒. ขอบเขตด้านเนื้อหาในการศึกษาครั้งนี้คือ เพื่อการกำหนดรูปแบบทางวิญญาณในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

๑.๔. ปัญหาที่ต้องการทราบ

๑.๔.๑. การกำหนดรูปแบบในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๑.๔.๒. การกำหนดวิญญาณที่ปรากฏทางทวาร ๖

๑.๔.๓. การกำหนดรูปแบบทางวิญญาณในปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

๑.๕. นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ มีศัพท์เฉพาะที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาวิจัย เพื่อเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาวิจัย ผู้วิจัยได้ให้คำจำกัดความไว้ดังนี้

๑.๕.๑. วิญญาณ (consciousness) คือ การรับรู้อารมณ์ต่างๆ ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เช่น ตาเห็นก็คือวิญญาณเห็น หู ได้ยินคือวิญญาณได้ยิน ใจนึกคิดคือวิญญาณนึกคิด เป็นต้น

๑.๕.๒. สังขาร คือ ส่วนที่ปรุงแต่งจิตหรือสภาพที่ปรากฏของจิตนั่นเอง

๑.๕.๓. อายุคนะ ๑๒ คือ สะพานเครื่องเชื่อมเครื่องต่อให้เกิดความรู้ มี ๑๒

๑.๕.๔. นามรูป คือ สภาพที่แตกดับยื่นไว้ให้รู้เรียกว่ารูป สภาพที่นุ่มไปหารูปที่แตกดับ คือ ผู้เข้าไปรู้ เรียกว่านาม

๑.๕.๕. ผัสสะ คือ ธรรมชาติที่กระทบอารมณ์ อันเนื่องจากการประชุม ของอารมณ์กระทบกับประสาทรูปและเกิดวิญญาณขึ้น

๑.๖. ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๖.๑. คัมภีร์พระไตรปิฎกที่เกี่ยวข้อง

พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เฉลิมพระเกียรติ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พุทธศักราช ๒๕๓๕

พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา ภาษาไทยแปลชุด ๕๑ เล่ม ฉบับมกุฏราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๒๕

๑.๖.๒. เอกสารที่เกี่ยวข้องในการวิจัยมีดังต่อไปนี้

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต.) ได้กล่าวไว้ในหนังสือสัมมาสมาธิและสมาธิแบบพุทธว่า วิปัสสนามีวิธีปฏิบัติสำคัญที่เรียกว่า สติปัฏฐานคือ การเอาสติมาใช้ในการที่จะกำหนดอารมณ์ต่าง ๆ หรือตามคู่สิ่งที่เกิดขึ้นเป็นไปในชีวิตจิตใจของเรา เอาสติจับอริยาบถให้ทันหมดแล้วส่งไปให้ปัญญาพิจารณา สติกับปัญญาทำงานคู่กัน (ปัญญานี้ที่นี้เรียกว่าสัมปชัญญะ) ขอเปรียบเทียบให้ฟัง เหมือนกับตาเรานี้เป็นปัญญา เราจะมองเห็นอะไรสิ่งนั้นต้องอยู่หน้าเรา ถ้าสิ่งนั้นล่องลอยไปก็มองไม่ได้ ปัญญาก็ต้องมองสิ่งที่อยู่ต่อหน้าจิต สิ่งนั้นจะอยู่ต่อหน้าจิตได้อย่างไรก็ต้องจับหรือกำกับไว้ก็คือสติ สติจับสิ่งนั้นไว้ต่อหน้าแล้วปัญญาก็เหมือนตาที่มองเห็นสิ่งนั้น^๕

พระเทพสิทธิมนี (โชคก ญาณสิทธิ ป.ธ.๕) ได้กล่าวไว้ในหนังสือวิปัสสนาญาณโสภณว่า วิปัสสนากาวนาแปลว่าการเจริญวิปัสสนา คำว่า วิปัสสนา แปลว่ารู้แจ้งรู้วิเศษ หรือเห็นแจ้งเห็นวิเศษ เป็นชื่อของปัญญา ได้แก่ปัญญารู้แจ้งปัจจุบัน รูปนาม พระไตรลักษณ์ มรรค ผล นิพพานนี้ เป็นความหมายอย่างย่อ ๆ ถ้าจะว่าความหมายอย่างกลาง ได้แก่ปัญญาที่รู้แจ้ง ซึ่งวิสุทธิ ๗ มีศีล วิสุทธิเป็นต้น ถ้าจะว่าโดยความหมายอย่างละเอียด ได้แก่ ปัญญาที่รู้แจ้ง วิปัสสนาญาณ ๑๖ มีนามรูปปริเฉทญาณ เป็นต้น มีปัจจเวกขณญาณเป็นปริโยสาน^๖

พระพุทธโฆสเถระ กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า การเห็นนามและรูปตามความเป็นจริง ซึ่งครอบงำสัตว์ตัญญา (คือความสำคัญหมายรู้ว่า มีสัตว์) เสียได้ แล้วตั้งอยู่ในภูมิที่ไม่ลุ่มหลงของโยคาวจรผู้กำหนดรู้นามและรูปโดยนัยต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้ ฟังทราบ ว่าเป็น ทิฏฐิ วิสุทธิ

^๕ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), สัมมาสมาธิและสมาธิแบบพุทธ, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ธรรมสภา และสถาบันสันติธรรม, ๒๕๔๗), หน้า ๒๐๖.

^๖ คูรายละเอียดใน พระเทพสิทธิมนี, วิปัสสนาญาณโสภณ, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์กุมมอร์นิ่งและวันเวิลด์, ๒๕๔๘), หน้า ๑๐๘.

(ความเห็นบริสุทธิ์) แม้คำว่านามรูปปวัฏฐาน การกำหนดรู้นามรูป ก็ดี คำว่า นามรูปปริเฉท ญาณ ปัญญาที่กำหนดรู้นามรูปก็ดี เป็นชื่อของการเห็นนามรูปตามความเป็นจริงนี้เหมือนกัน

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), กล่าวไว้ในหนังสือวิปัสสนานัย เล่ม ๑. ว่าการหยั่งเห็นลักษณะของรูปนามแต่ละอย่างและลักษณะที่ ทั่วไป คือไตรลักษณ์ จัดเป็นสัมมาทิฐิ ความดำริชอบเป็นสัมมาสังกัปปะ ความเพียรชอบเป็นสัมมาวายามะ การระลึกรู้ชอบเป็นสัมมาสติ ความตั้งมั่นชอบเป็นสัมมาสมาธิ การไม่ล่วงละเมิดทางวาจา มีการพูดเท็จ เป็นต้น ในขณะที่ปฏิบัติธรรมเป็นสัมมาวาจา การไม่ล่วงละเมิดทางกาย มีการฆ่าสัตว์ เป็นต้น เป็นสัมมากัมมันตะ การไม่ล่วงละเมิดทางกายและวาจาซึ่งเกี่ยวกับการเลี้ยงชีพเป็นสัมมาอาชีวะ การเจริญสติระลึกรู้ปัจจุบันอันประกอบด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ เหล่านี้จัดเป็นภาวนากิจ คือการเจริญมรรคสัง^๓

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) กล่าวไว้ในหนังสือ วิปัสสนานัย เล่ม ๒ ไว้ว่า ในบางขณะผู้ปฏิบัติธรรมยังเข้าใจอุปาทายรูป (รูปละเอียดที่อาศัยรูปหยาบเกิดขึ้น) เป็นต้นว่าสีเป็นสิ่งที่ถูกเห็นและจักขุประสาทเป็นรูปใสที่เห็นสีได้ เสียงเป็นสิ่งที่ถูกได้ยินและโสตประสาทเป็นรูปใสที่ได้ยินเสียง กลิ่นเป็นสิ่งที่ถูกรับรู้ และฆานประสาทเป็นรูปใสที่ดมกลิ่น รสเป็นสิ่งที่ถูกรับรู้ และชีวหาประสาทเป็นรูปใสที่ลิ้มรส เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง เป็นสิ่งที่ถูกกระทบสัมผัสและกายประสาทเป็นรูปใสที่กระทบสัมผัสความเย็นร้อน เป็นต้น หทัยวัตถุเป็นที่อาศัยของความนึกคิด^๔

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), กล่าวไว้ใน มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน ว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงจันทร์ไว้ในพระสูตรบางสูตรและแสดงอายตนะ ๑๒ ไว้ในบางแห่ง คำว่าอายตนะแปลว่าที่อาศัย ของจิตและนามธรรมที่เกิดร่วมกับจิต (เจตสิก) จำแนกออกเป็นอายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ อายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งสัมผัสและธรรมารมณ์ (มโนสัมผัส) จะเห็นได้ว่าอายตนะเหล่านี้เป็นที่ตั้งของจิตและเจตสิก ถ้าไม่มีตาหรือรูป จิตที่รู้อารมณ์ ผ่านดวงตาก็ปรากฏไม่ได้^๕

พระคันธสาราภิงค์ ได้กล่าว สรุป ถึงการเจริญสติปัฏฐาน ในหนังสือการเจริญสติปัฏฐานว่า การเจริญสติปัฏฐาน คือ การมีสติจดจ่ออย่างต่อเนื่องตามรู้เท่าทันอาการต่าง ๆ ที่กำลัง

^๓ ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนา, วิปัสสนานัย เล่ม ๑, (นครปฐม : โรงพิมพ์ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๓๐๑.

^๔ ดูรายละเอียดใน วิปัสสนานัย เล่ม ๒, ๒๕๔๖, หน้า ๘๐.

^๕ ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๓๒๒.

เกิดอยู่ในกายกับจิตตามความเป็นจริง รู้เท่าทันปัจจุบันอารมณ์ได้โดยละเอียดไม่ขาดช่วง ไม่ลืม กำหนดรู้อารมณ์ที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เมื่อมีรูปกระทบที่ตา มีเสียงกระทบที่หู มีกลิ่นกระทบที่จมูก มีรสกระทบที่ลิ้น มีสัมผัสกระทบที่กาย มีความคิดเกิดที่ใจ ก็สามารถตามรู้เท่าทันปัจจุบันอารมณ์นั้น ๆ ได้ เพื่อก่อให้เกิดวิปัสสนาปัญญาที่รู้แจ้งไตรลักษณ์ ได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ผู้ที่ต้องการรู้แจ้งไตรลักษณ์ต้องมีธรรมที่สนับสนุน ๔ อย่าง คือ วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา และจะได้รับผลของการเจริญสติปัฏฐาน คือกำจัดอกิขมาและ โทมนัสในโลกลคือ อุปาทานขันธได้^{๑๑}

๑.๖.๓. หนังสือรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องมีดังนี้

พระมหาราชานนท์ ฐมุกาโม (ชาตุเงิน) ได้ทำวิจัยเรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบความจริงเรื่องจิตในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับจิตในปรัชญาตะวันตกสมัยโบราณ ” สรุปได้ความว่าจิตในพระพุทธศาสนาเถรวาทมีการเกิดดับอยู่เสมอทุกขณะ การเกิดดับของจิตเป็นไปตามเหตุปัจจัยและจิต นั้นก็เป็นอนัตตาไม่มีตัวตนที่แท้จริง ส่วนจิตในปรัชญาตะวันตกสมัยโบราณนั้น ไม่มีการเกิดดับ มีอัตตาตัวตน และเปลี่ยนแปลงตามเหตุปัจจัยคล้ายกับเจตสิกในพระพุทธศาสนาเถรวาท^{๑๒}

พระปลัดทนะนงค์ ชยบุญโต (เทพนิยม). ผลการศึกษาพบว่าผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาศึกษา และปฏิบัติไปตามแนวทางสติปัฏฐาน ๔ ย่อมได้เห็นผลตามสมควรแก่ผู้ปฏิบัติ ต้องมีการปรับอินทรีย์ ๕ เพื่อความสมดุลย์ของผู้ปฏิบัติมี สรทธา ปัญญา วิริยะ สมาธิ สติ เมื่อ อินทรีย์สมดุลย์จึงเป็นสภาพเหมาะต่อการเห็นธรรม โดยกำหนดรูปนามขันธ ๕ อายุขณะ ๑๒ เป็นต้น กำหนดรู้ไปตามความเป็นจริง และวิ ธีการในสติปัฏฐาน ๔ คือ กาย เวทนา จิต ธรรม ก็จะทำให้การปฏิบัติเกิดผลตามวิปัสสนาญาณ^{๑๒}

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน พระคันธสาราภิวังศ์, การเจริญสติปัฏฐาน, (ลำปาง : โรงพิมพ์ จิตวัฒนาการพิมพ์, ๒๕๔๑), หน้า ๓๒๒.

^{๑๒} ดูรายละเอียดใน พระมหาราชานนท์ ฐมุกาโม(ชาตุเงิน), “การศึกษาเปรียบเทียบความจริงเรื่องจิตในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับจิตในปรัชญาตะวันตกสมัยโบราณ ”, : วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต , (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ก.

^{๑๓} ดูรายละเอียดใน พระปลัดทนะนงค์ ชยบุญโต (เทพนิยม), “ศึกษาการวิเคราะห์อินทรีย์อันเป็นภูมิวิปัสสนา : เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนา ๑ เดือน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต , (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ก.

พระครูสุนทรสุดสาร (พยุง กตปุญโญ) ผลการศึกษาพบว่าชั้น ๕ ตามที่ทราบกันว่า รูป - นาม นั้น คนละส่วนกันมีเกิดแล้วก็มีดับ บังคับบัญชาอะไรไม่ได้ เป็นไปตาม ความปรารถนา สมดังคำ ที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า สนฺทิฏฺฐิ จิโก (ผู้ปฏิบัติพึงเห็นได้ด้วยตนเอง) ปัจจุตฺตฺ อฺบาทสก อฺบาทสิกา ให้ได้มีความรู้ และนำไปปฏิบัติได้ดีกว่าก่อนที่ยังไม่ได้ศึกษาเสียอีกและยังทำคำเวทิตพฺโพ วิณฺญฺหิตฺติ (วิณฺญฺชน พึงรู้ได้เฉพาะตน) นั้น ยังนำมาเผยแพร่สอนพระภิกษุสามเณรและสอนปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ ทั้ง ๓ ให้ครบบริบูรณ์อีกด้วย^{๓๓}

พระมหาสุเรศ สุเรโส (แจ่มแจ้ง) ผลการศึกษาพบว่าหลักการและวิธีการกำหนดรูปนามตามหลักการปฏิบัติวิปัสสนากาวนาในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกาและคัมภีร์ที่เกี่ยวข้องคือ สติปิฎกฐาน ๔ กล่าวไว้ในมหาสติปิฎกฐานสูตร ในตอนต้นกล่าววิธีการปฏิบัติตามรู้ภายในภายนอกทั้งภายในและภายนอก ผลตามภาวะเกิดดับ ตลอดจนถึงแนวทางการวางสติไม่ยึดมั่นถือมั่นส่วนวิธีการกำหนดรูปนามในอริยบทปีพพะนั้น ได้กล่าวในอริยบทปีพพะของกายนุปัสสนาสติปิฎกฐานสูตร^{๓๔}

พระมหาบรรพต เจโตวสี (สายสมบัติ) ได้ศึกษาเรื่องวิญญาณที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ทั้งพัฒนาการแนวคิดเรื่องวิญญาณที่ปรากฏในวรรณกรรมพุทธศาสนาธรรมสมัยและแนวคิดเรื่องวิญญาณตามทัศนะของอาจารย์พร แนวคิดเรื่องวิญญาณในวรรณกรรมร่วมสมัยมีนัยเช่นเดียวกันกับพระไตรปิฎกและอรรถกถา กล่าวคือเป็นสภาพรับรู้อารมณ์ ส่วนแนวคิดเรื่องวิญญาณของอาจารย์พรมีความสอดคล้องกับคัมภีร์พุทธศาสนา ทุกอย่าง มีบางประเด็นเท่านั้นที่แตกต่างออกไปคือ วิญญาณมีอยู่ในสรรพสิ่ง วิญญาณเป็นธรรมชาติผู้สร้างสรรพชีวิต และสมองเป็นที่ตั้งของวิญญาณ^{๓๕}

^{๓๓} ดูรายละเอียดใน พระครูสุนทรสุดสาร (พยุง กตปุญโญ), ได้ศึกษาเรื่อง “ ศึกษาวิเคราะห์ชั้น ๕ อันเป็นภูมิของวิปัสสนาเฉพาะกรณีการปฏิบัติ วิปัสสนากาวนา ๓ เดือน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต , (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ก.

^{๓๔} ดูรายละเอียดใน พระมหาสุเรศ สุเรโส (แจ่มแจ้ง), “การศึกษาวิเคราะห์วิธีการกำหนดนามรูปในอริยบทปีพพะในก รเข้าปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต , (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๑๕.

^{๓๕} ดูรายละเอียดใน พระมหาบรรพต เจโตวสี (สายสมบัติ), “ศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องวิญญาณในพระพุทธศาสนาเถรวาทตามแนวคิดของอาจารย์พร รัตนสุวรรณ”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๔๗.

๑.๗. วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้ใช้วิธีการวิจัยจากเอกสาร (Documentary Research) ศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับ วิปัสสนาตามที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธเถรวาท ใช้ข้อมูลจากเอกสาร ดังนี้

๑.๗.๑. ศึกษารวบรวมข้อมูลเรื่อง ศึกษาวิเคราะห์การปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรค ผลในรูป นามทางวิญญาณหก จากคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทคือ พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พ .ศ.๒๕๓๕ คัมภีร์พระสูตรและอรรถกถาหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ พุทธศักราช ๒๕๒๕ และคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง เช่นคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา วิสุทธิมรรค ปกรณ์วิเสสและตำราต่าง ๆ

๑.๗.๒. วิเคราะห์ข้อมูล บรรยาย พรรณนา เสนอผลงานผู้เชี่ยวชาญ ตรวจสอบ ความถูกต้อง

๑.๗.๓. แก้ไข ปรับปรุง ตามคำแนะนำของผู้เชี่ยวชาญ บรรยาย พรรณนา เสนอเป็น วิทยานิพนธ์

๑.๘. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๘.๑. ทำให้ทราบการกำหนดครุปรนามในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

๑.๘.๒. ทำให้ทราบความหมายและความสำคัญของวิญญาณ ๖ ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๑.๘.๓. ทำให้ทราบวิธีพิจารณาการกำหนดวิญญาณ ๖ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

บทที่ ๒

สภาวะรูปนาม

คนทั่วไปมักสำคัญรูปนามในลักษณะของสมม ติบัญญัติ จึงกล่าวว่า เรานั่ง เรายืน เราเดิน เราเหยียด เราสู้ เราเห็น เราได้ยิน ฯลฯ ความจริงแล้วไม่มีบุคคลผู้ทำกรณัง ยืน เดิน เป็นต้น มีเพียงรูปนามสองอย่างเป็นที่ประชุมกัน สภาวะที่ปรากฏในร่างกายนี้ตามประสบการณ์ในการปฏิบัติ คือ สภาวะที่แปรปรวนจากระยะหนึ่งไปสู่ระยะหนึ่ง หรือสภาวะที่ไม่รู้อารมณ์ (รูป) พร้อมทั้งสภาวะที่ น้อมไปสู่อารมณ์ คือรู้อารมณ์นั่นเอง (นาม) ปัญญาที่เข้าใจอย่างนี้เป็นการหยั่งเห็นตามความเป็นจริง ดังนี้

๒.๑ นิยามความหมาย

๒.๒ ลักษณะที่จุดกะรูปนาม

๒.๓ รูปนามกับอารมณ์ของวิปัสสนากาวานา

๒.๑.นิยามความหมายของรูป-นาม

ก.รูป คือสิ่งที่จับต้องได้ในอาการกาย ๓๒ ประการ เป็นสภาพที่ทนได้ยาก เป็นสภาพบีบ คั้นตามความหมายในหนังสืออภิธานวรรณาได้ให้ ความหมายตามหลักสัททนต์ไว้ดังนี้ คือ

๑. รูป (รูป ปกาสเน+อ) รูป. รูปยติ ปกาสติ อุตตโน สภาวนติ รูปิ รูปิที่ประกาศสภาพ ของตน ชื่อว่า รูปะ.(รูป รูปเน+อ, ที่ม อู เป็นอู). นอกจากนี้ รูปยังมีอรรถว่า กุรูปนํ ความกำเริบ , ฆฏฏนํ การเสียดสี, ปีพนํ ความบีบคั้น. ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า รูปปติติ โข ภิกขเว ตสฺมา รูปนติ วุจฺจติ. เกน รูปปติ . สีเตนปิ รูปปติ , อุณฺเहेนปิ รูปปติ , ชิมฺจฉายปิ รูปปติ, ปีปาสาชปิ รูปปติ , ทำสมกสวาตาตปสิริสพสมุพฺสเสนปิ รูปปติ ภิกษุทั้งหลาย เพราะฉะนั้น คำว่า สิ่งที่เปลี่ยนแปลงไป ป ท่านเรียกว่ารูป เปลี่ยนแปลงเพราะอะไร เปลี่ยนแปลงไปเพราะความเย็นบ้าง เพราะความร้อนบ้าง เพราะความหิวกระหายบ้าง เพราะสัตว์ เหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานกัดต่อยบ้าง รูปิ อนิจฺจํ รูปิไม่เที่ยง

สทฺท (สปรฺป อุจฺจารณ+อ) เสียง ปฺปติ อุจฺจารี ยติติ สทฺโท เสียงที่บุคคลพูดชื่อว่าสัททะ (อาเทศ ปฺป เป็น ทฺท). สปรฺปเต ฉายเต อนเนาติ สทฺโท เสียงที่รู้เนื้อความชื่อว่าสัททะ (สปรฺป ฉายณ+อ, อาเทศ ปฺป เป็น ทฺท) สปรฺปติ อนเนาติ สทฺโท เสียงที่ทำให้ได้ยินชื่อว่าสัททะ (สปรฺ สทฺทเท+ท, อาเทศ ปฺ เป็น ทฺ). สทฺทียติติ สทฺโท, สทฺทียติติ อตุโธ อนเนาติ วา สทฺโท เสียงที่บุคคลได้ยินหรือเสียงที่ทำให้รู้เนื้อความ ชื่อว่าสัททะ (สทฺท สทฺทเน+อ) นภิกฺขเว โท สทฺโท จิรี ภวิสฺสติ ภิกฺขุ ทังหลาย เสียงนั้นจักมีอยู่ไม่นาน

คนฺฐ (คนฺฐ ปกาสนเน +อ) กลิ่น. คนฺฐติ อตุตโน วตุลฺล สุเจติ ปกาเสติติ คนฺฐโท กลิ่นที่ประกาศวัตถุของตน ชื่อว่าคันธะ คนฺฐโท นาม โย โภจิ คนฺฐโธ กลิ่นทุกอย่างชื่อว่ากลิ่น

รส (รส อสฺสารถเน+อ) รส. รสนฺติ ตํ สตุตา อสฺสาเทนฺติติ รโส รสที่ทำให้สัตว์ยินดีชื่อว่ารสะ น วณฺโณ น คนฺฐโธ น รโส ปญฺฉายติ ไม่ปรากฏสี กลิ่นและรส

ผลฺลส (ผลฺล สมนฺผลฺเส+อ) สัมผัส, ผัสสะ. ผลฺลียติติ ผลฺลโส สัมผัสที่สัตว์กระทบชื่อว่า ผัสสะ (อาเทศ ผลฺล เป็นผลฺล) สพายตนปจฺจยา ผลฺลโส ผลฺลสปจฺจยา เวทนา เพราะอายตนะ ๖ เป็นปัจจัย จึงมี ผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา

ธมฺม (ธธ ธาเรน+ธมฺม) ธรรม ธรติติ ธมฺโม สภาพที่ทรงไว้ ชื่อว่า ธมฺมะ^{๑๑} (ลพ รุ ที่สุด ธาตุและ รุ ของปัจจัย)

สณฺญาขุขาวหา สมนฺญา จา ภิชานํ นามมฺหโย

นามเชยฺยาริวงนํ ปฏฺวิภากฺโข ตฺ อตุตฺตรํ.

ชื่อ, นาม ๕ ศัพท์

สณฺญา (สฺ+ณฺญา อวโชนเน +กฺวิ) ชื่อ นาม ส ฉานนฺติ เอตายติ ส ฉณฺญา ชื่อเป็นเครื่องหมายให้บุคคลรู้ ชื่อว่าสัญญา (อาเทศนคฺคิดเป็น ฉ, ลพ กฺวิ)

อาขุยา (อา+ขุยา กเถน +กฺวิ) ชื่อ นาม อาขุยายเต เอตายติ อาขุยา ชื่อเป็นคำเรียกใช้บุคคล ชื่ออาขุยา ลพ กฺวิ)

อฺวหา (อา+เวห อฺวหาเน+อ+อา) ชื่อ นาม อฺวหฺยเต เอตายติ อฺวหา ชื่อที่ใช้เรียกบุคคล ชื่อว่า อฺวหา (รัสสะ อา เป็น อ, ลพสระหน้า)

^{๑๑} พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท ประยูรพงศ์พรินติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๑๕๐.

สมณฺญา (สม+ณฺญา อวโพชน+ณฺญา) ชื่อ นาม สมณฺญา สมณฺยานาม สมฺมา ชานาติ สมํ วา ชานาติ เอตยาติ สมณฺญา ชื่อที่ทำให้รู้จักบุคคลได้ดี ชื่อว่าสมณฺญา (อาเทศนิกหิตเป็น ณ, ลบกฺวิ). ตสฺส ปเทศสฺส อํ สมณฺญา นี้เป็นชื่อของสถานที่นั้น

อภิธาน (อภิ+ธา กถเน+ยฺ) ชื่อ นาม. อภิธฺรยเต เอเตนาติ อภิธานํ ชื่อที่ท่านใช้เรียก ชื่อว่า อภิธานะ (อาเทศยฺ เป็น อน, ลบ อ)

อริวจน (อริ+วจน) ชื่อ นาม. อรินํ วจนํ อริวจนํ คำเรียกที่ท่านทำให้ยังชื่อว่า อริวจนะ มหา มิคสงฺโฆติ โข ภิกฺขเว สุตฺตนาเมตํ อริวจนํ ภิกฺขุทั้งหลายคำว่า “มหา มิคสงฺโฆ”นี้ เป็นชื่อเรียกสัตว์ทั้งหลาย^{๑๔} ในคัมภีร์ปรมัตถโชติกะ กล่าวว่า รูป นาม เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวของวิปัสสนา

รูป เป็นธรรมชาติที่มีการผันแปรเปลี่ยนแปลงสลายไป (รูปฺปนลกฺขณํ) ในเมื่อได้กระทบกันกับเหตุที่ไม่ถูกกันขึ้น เหตุที่ไม่ถูกกันนั้นเรียกว่า วิโรชปจฺจย ได้แก่ ความเย็น , ร้อน, หิว, กระจาย, ยุบ, รื่น, เหลือบ, ไร, ลม, แดด เป็นต้น ดังมีวจนัตถะว่า สัตฺตุนหาทิวโรชปจฺจเยหิ รูปฺปตีติ = รูป ธรรมชาติใดย่อมเปลี่ยนแปลงสลายไปเพราะวิโรชปจฺจย มีความเย็น ร้อน (อาการกาย ๓๒ ประการ)เป็นต้น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า รูป^{๑๕}

ข. ความหมายหลักอรรถนัย

อรรถกถาจารย์ได้ให้ความหมายรูปนามไว้ดังนี้ คือรู้รูปนาม เช่น ขณะตาเห็น หูได้ยินเสียง ชั้น ๕ เกิดขึ้นแล้ว ชั้น ๕ นั้นแหละเป็นรูปกับนาม ตัวอย่างเวลาเห็นนาฬิกา นาฬิกาเป็นรูป ปตาเป็นรูป เห็นนาฬิกางาม ๆ แล้วสบาย ความสบายนั้นเป็นเวทนา จานาฬิกาได้ว่างาม ความจำได้นั้นเป็นสัญญา แต่งใจให้งามเป็นสังขาร เห็นนาฬิกา ผู้เห็นเป็นวิญญาณคือ จักขุวิญญาณ เป็นจิตดวงหนึ่งเกิดจากจักขุทวาร ตาเห็นรูปครั้งหนึ่งครบชั้น ๕ พอดียอชั้น ๕ เป็น ๒ คือรูปคงเป็นรูปตามเดิม เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณทั้ง ๔ ชั้นนี้ ย่อลงเป็นหนึ่ง เรียกว่านาม เมื่อย่อลงมาในแนวปฏิบัติ จึงเหลือเพียงรูปกับนามเท่านั้น ปัญญาที่รู้ว่า ขณะตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นได้รส กายถูก เย็น ร้อน อ่อน แข็ง (อาการกาย ๓๒ ประการ) ก็มีเพียง ๒ อย่างเท่านั้น คือมีแต่รูปกับนามเป็นอย่างนี้ทั่วสากลโลก นี้เป็นสัจธรรมแท้ไม่แปรผัน

^{๑๔} พระมหาสมปอง มุทิตโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, หน้า ๑๗๑-๑๗๒.

^{๑๕} ดูรายละเอียดใน พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บจก.วี อินเตอร์, ๒๕๔๗), หน้า ๑๐.

๒. นาม (นม นมเน+อ) ชื่อ, นาม นมียเต อพุกสุสเต อสุมินฺติ นาม ชื่อที่น้อมเอาวัตถุ
 สิ่งของมาไว้ในตน (โยงวัตตฺมา) ชื่อว่านามะ (วฺทฺธิ อ เป็น อา). นมฺติ นามยตีติ วา นาม ชื่อที่น้อมเข้าไป
 ไปหาวัตถุ (โยงไปหาวัตถุ) ชื่อว่านามะ (วฺทฺธิ อ เป็น อา). อถ โข อายสุมโต สฺทินฺนสฺส สหายกา
 ตสฺส ทารกสฺส พิชโกติ นามํ อสุกํ , อายสุมโต สฺทินฺนสฺส ปฺราณทฺตฺติกา ย พิชกมาตติ นามํ อสุกํ
 ครั้งนั้น สหายของท่านสุทินตั้งชื่อเด็กนั้นว่า พิชกะ ตั้งชื่อภรรยาเก่าของท่านสุทินว่า พิชกมารดา และ
 ตั้งชื่อท่านสุทินว่า พิชกบิดา

อวฺหย (อา+วฺห อวฺหานเ+อ)ชื่อ นาม อวฺหยเตติ อวฺหโย นามที่ท่านเรียก ชื่อว่าอวหยะ
 (รัสส อา เป็ อ, อาเทศ เอ เป็น อย)

นามเชยฺย (นาม+เชยฺย) ชื่อ นาม. นามเมว นามเชยฺยํ, นามรูปฺหิ สกฺตฺเถ เชยฺโย ยทาทีนา
 นามะนั้นแหละชื่อว่านามเชยยะ, ลง เชยฺย หลังจากนามและรูปศัพท์ในสังกัดละ (ไม่มีความหมาย) ด้วย
 สุตฺร ยทฺนุปฺปนฺนา นิปาตนา สิขฺฆนฺติ . ตฺติฏฺฐติ วา เอตฺถ อตฺโถติ เชยฺยํ , นามเมว เชยฺยํ , ตรียเต
 อฺจุจฺจริยเตติ วา เชยฺยํ, นามเมว เชยฺยํ นามเชยฺยํ ชื่อเป็นที่ตั้งของเนื้อ ความ จึงชื่อว่า เชยยะ , หรือชื่อที่
 ท่านสวดเรียกว่า เชยยะ, ชื่อที่ท่านเรียกชื่อว่านามเชยยะ. ปุพฺเพ เอวรูปํ นามเชยฺยํ สติ เมื่อก่อนเคยได้
 ยินชื่ออย่างนี้

จากการศึกษาภูมิของวิปัสสนาทำให้เราทราบว่า วิปัสสนาต้องมีเครื่องยึดเหนี่ยวเป็นอารมณ์
 ที่จะให้สังเกต เพื่อให้สติเกิดขึ้น ซึ่งก็ได้แก่ รูปและนาม ในรูปและนามนี้ย่อมมีลักษณะพิเศษหรือ
 เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ลักษณะที่จตุกกะอยู่ ๔ ประการ^{๒๐} ซึ่งมีลักษณะหน้าที่เฉพาะ และจะทำให้เข้าใจ
 เนื้อแท้ของรูป-นาม ได้เป็นอย่างดี

^{๒๐} ดูรายละเอียดใน ประชุม เรื่องวาริ (เปรียญ ๘), วิเสสลักษณะพิเศษ หรือลักษณะที่จตุกกะนั้น มี ๔
 ประการ คือลักษณะ คือคุณภาพหรือสภาพโดยเฉพาะที่มีประจำ สำหรับธรรมนั้น ๆ, รัสสะ คือหน้าที่หรือการงานที่
 ธรรมนั้น ๆ พึงกระทำไปตามลักษณะของตน ๆ, ปัจจุบันฐาน คือผลของระหรืออาการปรากฏที่เกิดจากธรรมได้ทำ
 การงานตามหน้าที่ของตน ๆ, ปทัฏฐาน คือเหตุใกล้ที่ทำให้ธรรมนั้น ๆ เกิดขึ้นหรือดำรงอยู่ได้ (กรุงเทพมหานคร :
 หจก.ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๑), หน้า ๒๐.

๒.๒ ลักษณะกิจตุกกะรูปนาม

จากการศึกษาพบว่า รูปคือธรรมชาติที่แตกดับ เมื่อว่าโดยลักษณะกิจตุกกะคือมีการสลายแปรปรวน เป็นลักษณะ มีการแตกแยกกันเป็นกิจ (กับจิต) ได้เป็นกิจ มีความเป็นอ พยากตธรรมเป็นผล มีวิญญานเป็นเหตุใกล้ ส่วนนามเป็นธรรมชาติที่นุ่มไปหาอารมณ์ เมื่อว่าโดยลักษณะกิจตุกกะคือมีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ มีการเกิดก่อนและเป็นประธานในธรรมทั้งปวงเป็นกิจ มีการเกิดขึ้นต่อเนื่องกัน ไม่ขาดสายเป็นผล มีนามรูปเป็นเหตุใกล้ให้เกิดดังนี้

ลักษณะกิจตุกกะของรูป

รูปปนลกฺขณํ	มีความเสื่อมสลายไปเป็นลักษณะ
วิกิรณรสี	มีการแยกจากกัน (จิต) ได้เป็นกิจ
อฺยฺยาตปจฺจุปฺภูจฺจํ	มีความเป็นอ พยากตธรรมเป็นผลปรากฏในปัญญาของบัณฑิต
วิญญฺณานปทฺภูจฺจํ	มีวิญญานเป็นเหตุใกล้ ^{๒๑}

ลักษณะกิจตุกกะของนาม

นมนลกฺขณํ	มีการนุ่มไปสู่อารมณ์เป็นลักษณะ
สมฺปโยครสี	มีการประกอบกับจิตและประกอบกันเอง โดยอาการที่เป็น เอกุปปาพะ เป็นต้น เป็นกิจ
อวินิพฺโกลคปจฺจุปฺภูจฺจํ	มีอันไม่แยกจากกันกับจิตเป็นผลปรากฏ
วิญญฺณานปทฺภูจฺจํ	มีวิญญานเป็นเหตุใกล้ ^{๒๒}

พระธรรมของพระศาสดารวมเป็นพระไตรปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก คือธรรมที่แสดงไว้ล้วนเป็นส่วนปรมัตตัจจะ ซึ่งเป็นความจริงอันมีเนื้อความไม่เปลี่ยนแปลงผันแปร เพื่อให้ เห็นแจ้งในสภาวะธรรมนั้น ๆ โดยไม่กล่าวอ้างบุคคลมาเป็นสำคัญ พระอภิธรรม เป็นพื้นฐานในอันสร้างสรรค์ให้มีสติ ว่องไวมั่นคง และมีปัญญาหลักแท้ ลม

^{๒๑} ประชุม เรื่องวาริ (เปรียญ ๘), ลักษณะกิจตุกกะ, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๑), หน้า ๒๐.

^{๒๒} คูรายละเอียดใน ประชุม เรื่องวาริ (เปรียญ ๘), ลักษณะกิจตุกกะ, หน้า ๑๒.

โดยเฉพาะพระอภิธรรมนั้น แสดงธรรม ๒ ประการคือ ปรมัตถธรรมหรือปรมัตถสังขะ ๑ และ บัญญัติธรรมหรือสมมติบัญญัติ

ปัญญาที่รู้ว่า ขณะตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นได้รส กายถูก เย็น ร้อน อ่อน แข็ง (อาการกาย ๓๒ ประการ) ก็มีเพียง ๒ อย่างเท่านั้น คือมีแต่รูปก็ บนานามเป็นอย่างนี้ทั่วสากลโลก นี้ เป็นสังขะธรรมแท้ไม่แปรผัน

พระธรรมคำสอนของพระศาสดารวมเป็นพระไตรปิฎกได้แก่ พระวินัย บัญญัติธรรม หรือสมมติสังขะ ๑

ปรมัตถธรรม เป็นธรรมที่มีเนื้อความอันไม่วิปริตผันแปรเปลี่ยนแปลงเลย จำแนกได้เป็น ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ส่วนบัญญัติธรรมนั้นไม่ใช่สิ่งที่มีเองเป็นเองแต่เป็นสิ่งที่บัญญัติขึ้น สมมติขึ้น เพื่อให้พูดจาว่าขานกันตามโวหารของชาวโลก ตามความนิยมเฉพาะหมู่เฉพาะเหล่า บัญญัติ ธรรมหรือธรรมที่เป็นบัญญัตินี้ กล่าวโดยย่อจำแนกได้เป็น ๒ ประการคืออรรถบัญญัติและศัพท์บัญญัติ

อรรถบัญญัติได้แก่ การสมมติขึ้นเพื่อให้รู้เนื้อความหรือความหมายแห่งรูปร่าง ลักษณะ ลักษณะ อาการของชื่อนั้น ๆ เช่น กุเหา ต้นไม้ บ้านเรือน เดิน วิ่ง เป็นต้น

ศัพท์บัญญัติได้แก่ รู้จักเสียงที่เรียกชื่อนั้น ๆ คือรู้ด้วยเสียงที่หมายถึงอรรถนั้น ๆ เช่นในขณะที่ ไม่ได้เห็นกุเหา ไม่ได้เห็นต้นไม้ แต่เมื่อออกเสียงว่ากุเหา พูดว่าต้นไม้ก็รู้และเข้าใจได้ว่ากุเหา ต้นไม้ มีรูปร่างลักษณะเป็นอย่างนั้น ๆ หรือไม่ได้เห็นในขณะที่เดินขณะที่วิ่ง แต่เมื่อออกเสียงพูดว่า เดิน วิ่ง ก็ รู้และเข้าใจได้ว่า เดิน วิ่ง มีอาการอย่างนั้น ๆ เช่นนี้เป็นต้น

ธรรมที่เป็นเนื้อความอันไม่วิปริตผันแปรเปลี่ยนแปลง ^{๒๓} คือปรมัตถธรรมนั้นมีลักษณะ อยู่ ๒ ประการ เรียกชื่อ ว่า สามัญญลักษณะ ๑ และวิเสสลักษณะ ๑ สามัญญลักษณะเป็นลักษณะสามัญ โดยทั่ว ๆ ไปเป็นลักษณะตามธรรมดาตามธรรมชาติ ตามปรก ติที่ปรมัตถธรรมทั้งหลาย (เว้นนิพพาน) จะต้องมีต้องเป็นเหมือน ๆ กันอยู่ ๓ ประการคืออนิจจัง ทุกขังและอนัตตา

อนิจจังมีลักษณะไม่เที่ยง ไม่มั่นคง ไม่ยั่งยืนอยู่ได้ตลอดกาลโดยมีความเกิดขึ้นแล้วก็เสื่อม ไปในที่สุดโดยความแปรปรวน โดยเป็นของชั่วคราว โดยค้านกับความเที่ยง

^{๒๓} ขุนสรวรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะที่จุดกะแห่งปรมัตถธรรม , พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่ บริษัท คัลเลอร์ส โฟร์ จำกัด, ๒๕๓๗), หน้า ๑-๔.

ทุกขังมีลักษณะทนอยู่ไม่ได้ จำต้องเสื่อมสลายสูญสิ้นไป โดยความบีบคั้นอยู่เสมอ โดยความทนได้ยาก โดยเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ โดยค้ำกับความสุข

อนัตตามีลักษณะที่ว่างเปล่าจากตัวตน จึงบังคับบัญชา ำไม่ได้ จะให้เป็นไปตามที่ใจปรารถนาก็หาได้ไม่ โดยความเป็นของศูนย์ โดยความไม่มีเจ้าของ โดยไม่มีสิ่งอะไรที่จะพึงทำตาม โดยค้ำกับอตตตา เพราะเหตุว่า สามัญญลักษณะนี้มี ๓ ประการคืออนิจจัง ทุกขัง อนัตตาดังที่ได้กล่าวมาจึงได้ชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า ไตรลักษณ์ จิต เจตสิก รูป มีสามัญญลักษณะหรือไตรลักษณ์ครบบริบูรณ์ทั้ง ๓ ประการ แต่นิพพานมีสามัญญลักษณะเพียง ๑ คืออนัตตาเท่านั้น ส่วนบัญญัติธรรมไม่มีสามัญญลักษณะหรือไตรลักษณ์นี้แต่อย่างใดอย่างหนึ่งเลย เพราะบัญญัติไม่ใช่ปรมาตมธรรมแต่เป็นบัญญัติธรรมคือสมมติสัจจะที่บัญญัติขึ้น พุคจกันตามโวหารของชาวโลกเท่านั้น

๒.๓ รูปนามกับอารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา

หลักการปฏิบัติวิปัสสนาจนบรรลุทิวสุทฺธิเป็นต้น ไปจนถึงญาณทัสสนวิสุทฺธิในปริเฉทญาณนี้ จะกล่าวถึงวิปัสสนาญาณมีนามรูปปริเฉทญาณเป็นต้น ที่เกิดขึ้นตามลำดับแก่ผู้ปฏิบัติธรรมพร้อมด้วย วิสุทฺธิ ๕ มีทิวสุทฺธิเป็นต้น

ความหมายของวิสุทฺธิกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทฺธิมรรคว่า นามรูปานํ ยถาวทสุสนํ ทิวสุทฺธิ-นามิ^{๒๔} “การหยั่งเห็นรูป (สภาพแปรปรวน) และนาม (สภาพนุ่มไปสู่อารมณ์ สภาพรู้อารมณ์) ตามความเป็นจริงชื่อว่า ทิวสุทฺธิ”

ผู้ปฏิบัติธรรมเมื่อสมาธิมีกำลังมากขึ้น ความฟุ้งซ่านที่เป็นนิเวรณ มักไม่ค่อยปรากฏขึ้น ปรกวจิต สติมีกำลังต่อเนื่องชัดเจนแม้ในบางขณะความฟุ้งซ่านจะเกิดขึ้นบ้างก็ถูกกำหนดได้โดยเร็วแล้วหายไปในขณะที่นั้น สภาวะธรรมทางกายคือวาโยธาตุนั้นเป็นมหาภูตรูปที่กระทบสัมผัสไว้ (วาโยโผฏฐัพพภูตรูป) คือสภาวะพอง ยุบ นิ่ง ยืน เดิน นอน เขยิบคู้ เคลื่อนไหวเป็นต้น ย่อมเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมอย่างชัดเจน อีกทั้งมหาภูตรูปที่เป็นความแข็ง อ่อน เย็น ร้อน หย่อน ตึง ซึ่งบุคคลกระทบสัมผัสได้ก็เปลี่ยนแปลงชัดเจน ผู้ปฏิบัติย่อมเข้าใจว่า “สภาวะธรรมเหล่านั้นย่อมแปรปรวนชัดเจน” และเข้าใจว่า “เป็นสภาวะอารมณ์ที่ไม่อาจ รู้อารมณ์ได้ เหมือนท่อนไม้ ก้อนหิน เม็ดทราย”

^{๒๔} ดูรายละเอียดในวิสุทฺธิ. ๒/๒๒๒.

นอกจากนั้น ในบางขณะผู้ปฏิบัติธรรมยังเข้าใจอุปาทายรูป (รูปละเอียดที่อาศัยรูปหยาบเกิดขึ้น) เป็นต้นว่า

- สีเป็นสิ่งที่ถูกเห็น และจักขุประสาทเป็นรูปใสที่เห็นสีได้
- เสียงเป็นสิ่งที่ถูกได้ยิน และโสตประสาทเป็นรูปใสที่ได้ยินเสียง
- กลิ่นเป็นสิ่งที่รับรู้ และฆานประสาทเป็นรูปใสที่ดมกลิ่น
- รสเป็นสิ่งที่ถูกรับรู้ และชิวหาประสาทเป็นรูปใสที่ถูกล้มรส

- เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อนตึงเป็นสิ่งที่ถูกกระทบสัมผัสและกายประสาท เป็นรูปใสที่กระทบสัมผัสความเย็น ร้อน เป็นต้น

- หทยวัตถุเป็นที่อาศัยของความนึกคิด

จักขุเป็นประสาทรูป คือ รูปใสที่สามารถสะท้อนรูปที่ปรากฏตรงหน้าของตนได้โดยใช้แสงสว่างเป็นเครื่องช่วย เหมือนกระจกเงาใสที่สะท้อนภาพได้ตามหลักพระอภิธรรม ประสาทรูปที่เหมื่อนกระจกเงามี ๕ ประเภท คือ

๑. จักขุประสาท ดำรงอยู่ซิมชาบเขือตา ๗ ชั้นเหมือนน้ำมันซิมซับปุยนุ่น ๗ ชั้นในฐานะที่เห็นได้ ซึ่งเป็นที่เกิดแห่งสรีระฐานของผู้ยืนอยู่ตรงหน้า มีขนาดเท่าหัวเส้นอยู่กลางแวงตาดำ ที่มีตาขาวแวงล้อม

๒. โสตประสาท ดำรงอยู่ซิมชาบตลอดสถานที่มีขนแดงเล็ก งอกขึ้นคล้ายวงแหวนภายในช่องหู

๓. ฆานประสาท ดำรงอยู่ซิมชาบตลอดสถานที่มีสัณฐานดังกลิบบพะภายในจมูก

๔. ชิวหาประสาท ดำรงอยู่ซิมชาบตลอดสถานที่มีสัณฐานดังกลิบบัวเท่ากกลางลิ้นที่ประกอบด้วยอวัยวะสัณฐาน

๕. กายประสาท ดำรงอยู่ซิมชาบตลอดร่าง กายทั้งหมด ไม่มีเหลือประคณน้ำมันรดลงที่ฝ้านุ่มผืนใหญ่ โดยยกเว้นที่ตั้งของไพธาคูที่ย่อยอาหาร ปลายผม ปลายขน ปลายเล็บ และหนังแท้

การรู้เห็นรูปในลักษณะแปรปรวนและไม่อาจรู้อารมณ์ได้นี้ เป็นการรู้เห็นรูปตามความเป็นจริง (รูปยาดาวทศสน) เพราะเป็นความเข้าใจรูปโดยลักษณะที่แปรปรวน (รูปปลุกขณ) และโดยอาการปรากฏที่ไม่รู้อารมณ์ (อพุยกตปจจุภู จาน) ดังข้อความในคัมภีร์มูลฎีกาและมหาฎีกาว่า อเจตโน อพุยกตโตติ เอตตุ วีย อนารมมณตา วา อพุยกตตา ทฎจพพา.^{๒๕} “อีกนัยหนึ่งพึงทราบว่าการไม่รู้

^{๒๕} มุลฎ.๒/๕๑, วิสุทฎ.ฎ. ๒/๒๕๔.

อารมณ์เป็นอภัยก ตะ ดังคำว่าอเจตโน อพฺยาคโต (ไม่มีเจตนา ไม่รู้อารมณ์) นี้” ข้อความข้างต้น หมายความว่า คำว่า อพฺยาคตปัจจุภูฏานัน แปลว่า “มีอาการปรากฏที่ไม่รู้อารมณ์” ดังคำว่า อพฺยาคโต แปลว่า ไม่รู้อารมณ์ ที่พบในคัมภีร์อรรถกถาว่า อิติ เกสา นาม อิมสุมี สรีเร ปาฏิกเยโก โภจจาโส เจตโน อพฺยาคโต สุลฺโล นิสฺสตุโต ททโท ปรวิธาตุ .^{๒๖} “โดยประการดังนี้ ธรรมดาผมว่าเป็นปฐวี ชาติเป็นอวัยวะเฉพาะส่วนหนึ่งในสรีระนี้ไม่มีเจตนา ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า ไม่ใช่บุคคล มีความแข็ง.”

นอกจากนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมรู้สึกว่ามี จิตที่กำหนดรู้เหมือนเล่นเข้าไปหาสภาวะธรรมมี การพอง การยุบ เป็นต้น^{๒๗} และจิตที่เห็นได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส กระทบสัมผัส ต้องการจะเหยียดหรือรู้ เหมือนกับเล่นไปหาสภาวะธรรมที่พองอยู่ ความรู้สึกอย่างนี้เป็นการรู้เห็นนามตามความเป็นจริง (นามยถาวทสุสนิ) เพราะเป็นความเข้าใจนามโดยลักษณะที่นุ่มไปสู่อารมณ์ (นมลกฺขณ) ในเวลา ก่อนปฏิบัติธรรมคนทั่วไปมักรับรู้สมม ตិบัญญัติที่เป็นรูปร่างสัณฐาน หรือคำสื่อความหมายจึงเข้าใจว่า มีตัวเราของเรา บุรุษหรือสตรี ผู้ที่เห็นสภาวะธรรมรูปนามตามความเป็นจริงว่า รูปมีสภาพแปรปรวน หรือไม่รู้อารมณ์ ส่วนนามมีสภาพนุ่มไปสู่อารมณ์ ย่อมไม่รู้สึกว่ามีตัวตน ในขณะที่นั้นจะรู้สึกถึงความต่างกันของรูปนาม

- สภาวะพองในขณะพอง เป็นคนละส่วนกับจิตที่กำหนด
- สภาวะยุบในขณะยุบ เป็นคนละส่วนกับจิตที่กำหนด
- สภาวะนั่งในขณะนั่ง เป็นคนละส่วนกับจิตที่กำหนด
- สภาวะเหยียดในขณะเหยียด เป็นคนละส่วนกับจิตที่กำหนด
- สภาวะรู้ในขณะรู้ เป็นคนละส่วนกับจิตที่กำหนด
- สภาวะเห็นในขณะเห็น เป็นคนละส่วนกับดวงตาหรือจิตที่กำหนด

สภาวะที่ปรากฏในร่างกายนี้ ตามประสบการณ์ในการปฏิบัติ คือสภาวะที่แปรปรวนจากระยะหนึ่งไปสู่อีกระยะหนึ่ง หรือสภาวะที่ไม่รู้อารมณ์ (รูป) พร้อมทั้งสภาวะที่นุ่มไปสู่อารมณ์คือรู้ อารมณ์นั่นเอง (นาม) ปัญญาที่เข้าใจอย่างนี้เป็นการหยั่งเห็นตามความเป็นจริง ความจริงแล้วการ เปรียบเทียบดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นไม่ใช่หลักสำคัญ ถ้าผู้ปฏิบัติธรรมเข้าใจรูปนามอย่างซ้ ดเจนโดย แยกส่วนจากกันได้ว่า ในร่างกายนี้มีเพียงสภาวะที่ไม่รู้อารมณ์ (รูป) และสภาวะที่รู้อารมณ์ (นาม) ไม่

^{๒๖} ดูรายละเอียดใน วิสุทธิ. ๑/๓๕๑.

^{๒๗} ดูรายละเอียดใน วิสุทธิ. ๒/๔๐๕.

มีบุคคล อตฺตา หรือวิญญาณที่ซ่อนอยู่ในร่างกายนี้ ความเข้าใจดังกล่าวจัดเป็นนามรูปเฉพาทฤษฎีอย่างสมบูรณ์แล้ว ญาณประเภทนี้ชื่อว่าทฤษฎีวิสุทธิ คือความหมดจดแห่งความเห็น เพราะขจัดความเห็นผิดว่ามีตัวตน (อัตตทฤษฎี) ดังคัมภีร์มหาภูติกากล่าวว่า

๑. นามรูปานํ ขาถาวรสฺสณฺนติ อิทํ นามํ , เอกตฺถํ นามํ , น อิติ กิโยโย . อิทํ รูปํ , น อิติ กิโยโยติ จ เตสํ ลกฺขณสฺสทฺถกฺขณมฺุเขน ฐมฺมมตฺตภาวทสฺสนํ.

๒. อตฺตทิกฺขิมลฺวิโสธฺนโต ทิกฺขิวิสฺสุทฺธิติ เวทิตพฺพ.^{๒๘}

“๑. คำว่า นามรูปานํ ขาถาวรสฺสณฺนํ (การรู้เห็นรูปนามตามความเป็นจริง) หมายความว่า การรู้เห็นตามความเป็นจริงเป็นเพียงสภาวะธรรม โดยมุ่งกำหนดลักษณะของรูปนามเหล่านั้นว่า สภาวะที่กำหนดนี้ เป็นนามที่โน้มไปสู่อารมณ์ สภาวะที่กำหนดเพียงเท่านั้นเป็นนาม ไม่มีบุคคลที่นอกจากนามนี้ สภาวะที่ถูกระบุว่าเป็นรูปที่แปรปรวน สภาวะที่ถูกระบุว่าเป็นรูปที่ไม่มีบุคคลนอกจากรูปนี้

๒. พึงทราบที่ชื่อว่า ทฤษฎีวิสุทธิ เพราะขจัดมลทินคือความเห็นผิดว่ามีตัวตน ”กล่าวโดยสรุป วิปัสสนาญาณนี้ชื่อว่า นามรูปปริเฉทญาณ^{๒๙} คือ ญาณกำหนดรูปนามสามารถกำหนดรู้ได้ว่ามีเพียงรูปนามโดยปราศจากสมม ตិบัญญัติที่เป็นบุคคล เรา ของเรา บุรุษ สตรี การกำหนดรูปนามนั้น เป็นการรู้เห็นลักษณะพิเศษ คือสภาวะลักษณะของรูปนามอย่างแท้จริงกล่าวคือ

- รูป เป็นสภาวะแปรปรวนและไม่รู้อารมณ์
- นาม เป็นสภาวะโน้มไปสู่อารมณ์

วิปัสสนาญาณนี้ยังเป็นการรู้เห็นลักษณะพิเศษของรูปและนามแต่ละอย่าง เช่น

- ความแข็งอ่อน เป็นลักษณะพิเศษของธาตุดิน(อาการกาย ๑๒)
- การกระทบ เป็นลักษณะพิเศษของผัสสะ
- การเสวย เป็นลักษณะพิเศษของเวทนา
- การจำได้หมายรู้ เป็นลักษณะพิเศษของสัญญา
- การรู้อารมณ์ เป็นลักษณะพิเศษของวิญญาณ

^{๒๘} ดูรายละเอียดในวิสุทธิ.ฎี. ๒/๔๐๕.

^{๒๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลขาคอ), รจนา วิปัสสนานัย เล่ม ๒, แปลโดย พระคันธสารากิจวงศ์, พิมพ์ครั้งแรก, (สำปาง : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซนต์เตอร์ จำกัด), ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์, หน้า ๘๐-๘๒.

อนึ่งลักษณะพิเศษของรูปนามดังกล่าวปรากฏในปัจจุบัน ขณะที่ประกอบด้วยขณะจิต ๓ คืออุปาทขณะ(ขณะเกิดขึ้น) ฐิตិขณะ(ขณะตั้งอยู่) และกังคขณะ(ขณะดับไป) ไม่ปรากฏในอดีตที่ดับไปแล้วและอนาคตที่ยังมาไม่ถึง ดังนั้นจึงควรกำหนดรูปนามในปัจจุบันขณะเท่านั้น

รู้รูปนามได้ดี คือหายความสงสัยในคำว่ารูปนามจริง ๆ เกิดขึ้นเพราะการ ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เรียกว่า นามรูปปริเฉทญาณ เช่น พองกับยุบเป็นคนละอัน หูกับเสียงเป็นคนละอัน จมูกกับกลิ่นเป็นคนละอัน ลิ้นกับรสเป็นคนละอัน เป็นต้น รู้เหตุปัจจัยของรูปนาม บางครั้งรูปเป็นเหตุ นามเป็นผลก็มี บางครั้งนามเป็นเหตุรูปเป็นผลก็มี เช่น ท้องพองขึ้นเสียก่อนแล้วสติจึงตามไปกำหนดคิหลัง หรือตั้งใจจะกำหนดก่อนแล้ว ท้องจึงพองขึ้นไปทีหลัง เป็นต้น เรียกว่าปัจจัยปริคคญาณ รู้ความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาของรูปนาม เช่น พิจารณารูปนาม คือร่างกายและใจนี้ว่าเป็นของไม่เที่ยงเป็นทุกข์ คือทนอยู่ไม่ได้เป็นอนัตตา คือไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของใคร ๆ ทั้งสิ้น พิจารณากาลไกล ๆ เช่น เมื่อก่อนเป็นเด็ก ๆ แต่เดี๋ยวนี้ รูปนามนั้นแก่ เฒ่า ชราลงไปมากแล้ว เพราะรูปนามเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาจึงเป็นไปอย่างนี้

พิจารณาว่า รูปนามอดีตก็ดับไปในอดีต ๐ รูปนามอนาคตก็ดับไปในอนาคต รูปนามปัจจุบันก็ดับไปในปัจจุบัน รูปนามอดีตจะกลับเป็นไปรูปนามอนาคตไม่ได้ รูปนามอนาคตจะกลับเป็นไปรูปนามอดีต หรือเป็นรูปนามอนาคตไม่ได้ เช่น ขณะที่เราเอาไม้เคาะกระดานเสียงดังขึ้น เมื่อหยุดเคาะเสียงก็ดับไป เสียงกับหูเป็นรูป ได้ยินเป็นนาม รูปกับนามนี้เกิดชั่วขณะนิคหน้อยแล้ว ก็ดังไปตามธรรมชาติ ของเขาใครจะรู้หรือไม่รู้ก็ตาม เป็นธรรมนิยามเป็นธรรมจิติอยู่ อย่างนี้ตั้งแต่ไหนแต่ไรมาแล้วพระพุทธเจ้าจะอุบัติขึ้นมาตรัสในโลก หรือไม่ก็ตามรูปนามย่อมเป็นไปอย่างนี้ตลอด คั้งนี้เพราะรูปนามเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตานั้นเอง พิจารณาทุกขณะลมหายใจเข้าออก ทุกขณะที่ตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่นว่า ลมเข้าและลมออกก็เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แม้รูปนามทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ก็เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ทำนองเดียวกันอย่างนี้ การพิจารณารูปนามเป็นของไม่เที่ยงเป็นทุกข์คือทนอยู่ไม่ได้เป็นอนัตตา คือบังคับบัญชาไม่ได้ อย่างนี้เรียกว่าสัมมสนญาณจากการศึกษา พบว่า ที่กำหนดรู้ รูปนามด้วยสามารถแห่งลักษณะที่จตุกะ แม้จะรู้ไม่ครบหมดทั้ง ๔ ประการก็ตาม เพียงแต่รู้อย่างใดใน ๔ ประการนั้นอย่างเดียว ได้ชื่อว่ารู้แล้ว แต่ว่าในลักษณะที่จตุกะ ปัจจุบันฐาน คือ

๐๐ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสม มหาเถระ) ศาตราจารย์พิเศษ, ป.ธ.๘, M.A., Ph.D., อริย-วังสปฏิปทา, หน้า ๔๐-๔๒.

อาการปรากฏ หรือผลปรากฏ เป็นการที่สำคัญกว่า จึงเป็นประการที่ควรจักต้องรู้ โดยแท้ ก่อนอื่น ต้องทำความเข้าใจไว้อย่างแน่นอนว่า การ ปฏิบัติวิปัสสนากาวนา นั้นต้องมี ปรมัตถอารมณ์ เป็น กรรมฐาน มีอารมณ์เป็นบัญญัติ หรือ เอาบัญญัติมาเป็นอารมณ์ในการ ปฏิบัติวิปัสสนา หาได้ไม่ ปรมัตถอารมณ์ ชั้น ๕ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สัง ขารชั้น วิญญาณชั้น ชั้น ๕ สงเคราะห์ คือ รูป นาม เป็นอาการของธรรม รูปธรรม นามธรรมที่จะต้องพิจารณาให้เห็นแจ้ง คือ รูปนาม การที่จะให้เห็นแจ้งใน รูปนาม ต้องดำเนินการตามนัยแห่ง สติปัฏฐาน วิธีเดียว จะ ดำเนินการอย่างอื่นใดให้ปรากฏ รูปนาม ตามสภาพแห่งความเป็นจริงนั้นไม่มี

บทที่ ๓

วิญญานทางทวาร ๖

ปัญหาเกี่ยวกับเรื่องวิญญาน ทางทวาร ๖ มีตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจมาแล้วตั้งแต่ครั้งพุทธกาล จนถึงสมัยปัจจุบัน แม้พุทธศาสนาจะมีทัศนะว่า กายและวิญญานนั้นมีธรรมชาติที่แตกต่างกันก็จริง แต่ก็ถือว่ากายและวิญญานทั้งสองนั้นมีความสัมพันธ์ กันอย่างใกล้ชิด กล่าวคือ ต่างก็อิงอาศัยเป็นเหตุ ปัจจัยแก่กันและกัน ดังข้อความที่กล่าวไว้ในวิสุทธิธรรมรคว่า รูปและนาม (กายกับวิญญาน) เป็นของคู่กัน ทั้งคู่อาศัยกันและกัน เมื่ออย่างหนึ่งแตกสลาย ก็แตกสลายทั้งคู่ตามปัจจัย ^{๒๘} ดังนั้นเพื่อความพ้นทุกข์พระพุทธร้องคำสั่งตรัสสอนในเรื่องสติปัฏฐาน เพื่อให้พุทธบริษัทได้ศึกษาตามแนวทางดำเนินที่พระองค์ตรัสไปสู่พระนิพพาน ดังต่อไปนี้

๓.๑. ความหมายของวิญญาน

๓.๒. ประเภทวิญญาน

๓.๓. กระบวนการเกิดวิญญาน

๓.๔. การจำแนกวิญญาน ๖ ตามแนวทางวิปัสสนาภาวนา

๓.๑ ความหมายของคำว่าวิญญาน

๑. ความหมายโดยศัพท์วิญญาน (วิ+ณา อวโพชน+ยุ) จิต, ใจ วิชานาติ วิณณานิ สภาวะที่รู้ชัด ชื่อว่าวิญญานะ (ซ็อน ณ, อาเทศ ยุ เป็น อน, น เป็น ณ, ลบ อ), วิญญานัง นิจุจំ วา อนิจจัม วาติ. อนิจจัม ภนเต^{๒๙} วิญญานเที่ยงหรือไม่เที่ยง, ไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าข้า

วาโยธาคุย้อมตั้งอยู่ไม่ได้ในวิญญาน ซึ่งเป็นสิ่งที่มองไม่เห็น ^{๓๐} ซึ่งวิญญานนี้ หมายถึง นิพพาน^{๓๑}

^{๒๘} ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆษาจารย์, สุทธิธรรมรค ภาค ๓ ตอนจบ, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมพ์มกุฏ-ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๑๕.

^{๒๙} พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๐๘.

^{๓๐} ดูรายละเอียดใน ที.สี. (ไทย) ๕/๔๕๕/๒๒๐-๒๒๓.

^{๓๑} ดูรายละเอียดใน ที.สี.อ. (บาลี) ๓๒๖, ที.สี.อ. (ไทย) ๒/๒๔๒.

๒. ความหมายโดยอรรถนัย คำว่า “วิญญาน” มาจากภาษาบาลีคำว่า “วิ” และ “ณา” ประกอบด้วย ยุ ปัจจัย อ การันต์ สำเร็จรูปเป็นคำว่า “วิญญาน” ภาษาไทยนำมาใช้ในรูปคำว่า “วิญญาน” แปลว่าความรู้แจ้ง โดยที่คำว่า “วิ” แปลว่าต่าง ๆ มากมายและคำว่า “ณา” แปลว่า “รู้”^๒ คำว่าวิญญานมีความหมายทั่วไปครอบคลุมเท่ากับคำว่า “วิญญานชั้น”^๓ ยกเว้นพุทธพจน์บางแห่งที่ใช้คำว่า “วิญญาน” ในความหมายนิพพาน เช่น เกวัญสูตรที่ว่า “ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ

คำว่าวิญญาน คือ ^๔ รู้แจ้งอารมณ์ทั้งปวง โดยความหมายเพียงว่าเป็นความรู้สึกรับรู้ถึงสิ่งต่าง ๆ แต่มิได้หมายถึงความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง หรือรู้อย่างลึกซึ้งแบบปัญญาเป็นเพียงแคร์ับรู้ อารมณ์ที่กระทบ ทบ คือ มองเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส และนึกคิด วิญญานทางตาก็คือ วิญญานเห็น วิญญานทางหูก็คือวิญญานได้ยิน วิญญานทางจมูกก็คือวิญญานได้กลิ่น วิญญานทางลิ้นก็คือวิญญานรู้รส วิญญานทางกายก็คือวิญญานรู้สัมผัส วิญญานทางสมอง ก็คือวิญญานนึกคิด เมื่อกล่าวถึงวิญญานยังมีศัพท์ที่เป็นไวยากรณ์ของวิญญาน ซึ่งมีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกอยู่ ๑๐ คำ คือ ^๕ จิต มโน หทัย มนัส ปันทระ มนายตนะ มนินทริย วิญญานชั้น มโนธาตุ และวิญญานธาตุ ทั้ง ๑๐ คำ มีความเหมือนกันโดยอรรถ แต่ต่างกันโดยพยัญชนะเท่านั้น

๓.๒ ประเภทของวิญญาน

ภิกษุที่ได้ฟังธรรมจากพระสารีบุตรและได้ถามปัญหาท่านว่าจะพึงมีอยู่หรือ พระสารีบุตรตอบว่า “พึงมีอยู่ เมื่อใดพระอรียสาวกผู้ช้ตวิญญาน เหตุเกิดแห่งวิญญาน ความดับแห่งวิญญาน และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งวิญญาน เมื่อนั้น แม้ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น พระอรียสาวกก็ชื่อว่ามิสัมมาทิฐิ มีความเห็นตรง มีความเลื่อมใสอันแน่วแน่ในธรรมวินัยนี้ ประเภทแห่งวิญญานมีดังนี้

วิญญาน ๖ ประการนี้คือ

๑. จักขุวิญญาน ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา

^๒ ดูรายละเอียดใน บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิจจสมุปปาท, หน้า ๒๕.

^๓ ดูรายละเอียดใน อภิ.ย. (บาลี)๓๘/๒๖/๒๑, อภิ.ย. (ไทย) ๓๘/๒๖/๓๔.

^๔ ดูรายละเอียดใน พร รัตนสุวรรณ, วิญญานคืออะไร, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๒๘), หน้า ๓.

^๕ พุ.ม. (ไทย) ๒๕/๔/๓, พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๕๖/๒๗, พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๑๒/๒๑๐, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๕/๓๗๓/๔๐.

๒. โสทวิญญาน ความรู้แจ้งอารมณ์ทางหู
๓. จ्ञานวิญญาน ความรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก
๔. ชิวหาวิญญาน ความรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น
๕. กายวิญญาน ความรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย
๖. มโนวิญญาน ความรู้แจ้งอารมณ์ทางใจ

มรรคมืองค์ ๘ นี้เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งวิญญาน เมื่อใด พระอริยสาวกรู้ชัด วิญญาน เหตุเกิดแห่งวิญญาน ความดับแห่งวิญญาน และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งวิญญาน เมื่อนั้นท่านละราคานุสัยโดยประการทั้งปวง ฯลฯ เป็นผู้ทำที่สุดแห่งทุกข์ ได้ แม้ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พระอริยสาวกรู้ก็ชื่อว่าสัมมาทิฐิ มีความเห็นตรง มีความเลื่อมใสอันแน่วแน่ในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้^{๓๖}

๑. วิญญานเป็นปัจจัยอันสำคัญที่ทำให้มีสิ่งที่เราเรียกกันว่า นามรูป
๒. มีหน้าที่รู้แจ้งต่ออารมณ์ทั้งหกคือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส กาย ใจ
๓. มีหน้าที่เกี่ยวกับการรับอารมณ์ รู้สึกอารมณ์ เสวยอารมณ์ พิจารณาอารมณ์และทุกอย่างที่เกี่ยวกับอารมณ์ จนกว่าจะสำเร็จเป็น เวทนา สัญญา สังขาร และการเปลี่ยนแปลงกุศลหรืออกุศล
๔. เป็นความที่รู้สึกเกิดขึ้นทางอายตนะ เมื่อมีอารมณ์กระทบปราศจากความหมายแห่งความเป็นตัวตน คือ เป็นอนัตตา^{๓๗}

ความสำคัญของวิญญานก็ คือ เป็นอินทรีย์ที่สามารถรู้แจ้งทางอารมณ์ต่าง ๆ และมันเป็นความรู้ประเภทยื่นพื้นหรือเป็นตัวหลักของประเภทความรู้ ซึ่งเป็นฐานทางเดินให้กับนามขั้นอื่น ๆ ซึ่งเกี่ยวข้องกันกับนามขั้นอื่นทั้งหมด^{๓๘} หมายความว่ามันเป็นทั้งความรู้เบื้องต้น และความรู้ตามที่เป็นปฐมเหตุหรือความรู้เริ่มแรกนั่นคือเมื่อเห็น เมื่อได้ยิน เป็นต้น (ช่วงนี้เกิดวิญญานขึ้น) จึงรู้สึกชื่นใจหรือบิบบันใจ (เวทนา) จึงกำหนดได้ว่าเป็นนั่นเป็นนี่ (สัญญา) จึงมีเจตจำนงตอบและคิดปรุงแต่งไป

^{๓๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๑/๕๖-๕๗.

^{๓๗} ดูรายละเอียดใน พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), **ธรรมโมฆณ์อรรถานุกรม**, หน้า ๑๘๑.

^{๓๘} ดูรายละเอียดใน พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๑๘.

ต่าง ๆ (สังขาร) เช่น เห็นน้ำตก (วิญญาณ) รู้สึกสบายชื่นใจ (เวทนา) หมายถึงว่าน้ำตกมีสีขาวใสสะอาด ชอบใจไม่อยากจะให้เวลาผ่านไปโกรธค วามมีคั้นนั้น คิดหาวิธีที่จะทำให้เห็นน้ำตกใสสะอาดนั้นสบาย ๆ ชัดเจนและนาน ๆ (สังขาร) ที่รู้ตามคือรู้ควบไปตามกับกิจกรรมของขั้นอื่น ๆ (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็น ทุกข์ (วิญญาณ) หมายถึงว่าอย่างนั้นเป็นสุขอย่างนั้นเป็นทุกข์ (สัญญา) ก็รู้ไปตามนั้น เมื่อคิดนึกปรุง รุ่ง แต่งเจตจำนงไปอย่างไร ๆ (สังขาร) ก็ย่อมมีความรู้ควบอยู่พร้อมกันด้วยโดยตลอด กระแสความรู้ขึ้น พื้น ซึ่งเกิดดับต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลาควบไปกับนามขั้นอื่น ๆ หรือกิจกรรมทุกอย่างในจิตใจนี้เรียกว่า วิญญาณ

ท่านพุทธทาสกล่าวถึงหลักการสำคัญของวิญญาณมีอยู่ ๒ อย่างคือ^{๓๕}

๑. วิญญาณที่ยังเป็นธาตุตามธรรมชาติมีลักษณะประภัสสร

๒. วิญญาณที่ถูกปรุงแต่งโดยสังขาร หรือถูกอวิชชาปรุงแต่งเป็นความรู้สึกทางอายตนะ และวิญญาณนี้จะเปลี่ยนชื่อไปตามอายตนะนั้น ๆ เช่น วิญญาณทางตา วิญญาณทางหู ดังกล่าวแล้ว วิญญาณเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดสิ่งที่เรียกว่า นามรูปขึ้น และทำหน้าที่รู้แจ้งต่ออารมณ์ทั้งหก^{๓๖} ทั้ง ๒ มีหน้าที่เกี่ยวกับการรับอารมณ์ รู้สึกอารมณ์ เสวยอารมณ์ พิจารณาอารมณ์ และก็คลุกเคล้าอยู่กับ อารมณ์ จนกว่าจะสำเร็จรูปเป็นเวทนา สัญญา สังขาร และกรรมที่เป็นกุศลหรืออกุ สลขึ้น รวมความ ว่าความสำคัญของวิญญาณในความหมายแรกเพิ่งถึงถึงนิพพานได้ ส่วนความสำคัญของวิญญาณที่ ๒ เป็นวิญญาณที่อันตรายมาก ถ้าหม่อมมนุษย์ไม่เข้าใจวิญญาณในส่วนที่ ๒ นี้ก็จะเกิดความทุกข์ทั้งปวง หรือตกนรก ซึ่งเป็นการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารตลอดกาล

จากการศึกษาพบว่า วิญญาณเป็นส่วนที่สำคัญอย่างยิ่งของรูป ถ้ารูปปราศจากวิญญาณแล้ว ก็ไร้ความหมายของสิ่งที่มีชีวิต เพราะวิญญาณเป็นองค์ประกอบหนึ่งที่สำคัญของชีวิต ตัวชีวิตจริง ๆ นั้นมีองค์ประกอบ ๒ อย่างคือรูปกับนาม ถ้าไร้วิญญาณก็ไม่เรียกว่าชีวิต ถ้าวิญญาณปราศจากร่างกาย ก็ไม่สามารถปรากฏเป็นชีวิตที่สมบูรณ์ได้ เพราะทั้ง ๒ อย่างมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด เพราะ เป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกัน

^{๓๕} ดูรายละเอียดใน พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), *ธรรมโฆษณณ์อรรถานุกรม*, หน้า ๑๘๒.

^{๓๖} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), *ปรมัตถสภาวะธรรม*, หน้า ๕๔.

๓.๓ กระบวนการเกิดวิญญาณ

คำว่า วิญญาณ คือ ความรู้สึกสุข ความรู้สึกทุกข์ และเฉย ๆ^{๕๑} และวิญญาณที่กล่าวถึงนี้ เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัย ถ้าไม่มีเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดวิญญาณก็ไม่เกิด เมื่อวิญญาณเกิดเพราะอาศัยเหตุปัจจัยใด ๆ ก็เรียกชื่อ วิญญาณตามเหตุปัจจัยนั้น ๆ ดังพุทธพจน์ที่ว่า

ภิกษุทั้งหลาย วิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปารมณฺ์ ก็เรียกว่า จักขุวิญญาณ (การรับรู้ทางตา) วิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยสัททารมณฺ์ก็เรียกว่า โสทวิญญาณ (การรับรู้ทางหู) วิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยฆานารมณฺ์ก็เรียกว่า ฆานวิญญาณ (การรับรู้ทางจมูก) วิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยรสารมณฺ์ก็เรียกว่า ชิวหาวิญญาณ (การรับรู้ทางลิ้น) วิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยโผฐัพพารมณฺ์ก็เรียก ว่า กายวิญญาณ (การรับรู้ทางผิวหนัง) วิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยธรรมารมณฺ์ก็เรียกว่า มโนวิญญาณ (การรับรู้ทางใจ) อุปมาเหมือนไฟเกิดขึ้นเพราะอาศัยเชื้ออะไร ก็เรียกว่า “ไฟ” ตามเชื่อนั้น ๆ เช่นไฟที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยไม้ก็เรียกว่า “ไฟไม้” ไฟที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยป่าก็เรียกว่า “ไฟป่า” ไฟที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยหญ้าก็เรียกว่า “ไฟหญ้า” ไฟที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยมูลโคก็เรียกว่า “ไฟมูลโค” ไฟที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยแกลบก็เรียกว่า “ไฟแกลบ” ไฟที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยหยากเยื่อก็เรียกว่า “ไฟหยากเยื่อ”^{๕๒}

ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา คำว่า วิญญาณ แปลว่า การรู้แจ้งอารมณ์ในทางทวารต่าง ๆ หมายถึงธรรมชาติที่รู้แจ้งอารมณ์ตามทวารทั้ง ๖ ได้แก่ ทางตาได้แก่เห็น ทางหูได้ยิน ทางจมูกได้กลิ่น ทางลิ้นได้รส ทางกายได้การสัมผัส ทางใจได้ความนึกคิด^{๕๓} ในพุทธธรรม ก็ให้ความหมายของวิญญาณมีนัยคล้ายกับพระไตรปิฎกว่า เมื่ออายตนะภายใน ซึ่งเป็นแดนรับรู้ กระพบกับอารมณ์อายตนะ

ภายนอก ซึ่งเป็นที่ถูกรู้ก็จะเกิดความรู้จำเพราะ ความรู้จำเพราะแต่ละด้านนี้เรียกว่า วิญญาณ แปลว่า ความรู้แจ้ง คือ รู้อารมณ์ ดังนั้นวิญญาณ ๖ อย่าง เท่ากับอายตนะและอารมณ์ ๖^{๕๔} คู่ วิญญาณทางตา

^{๕๑} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๕๔/๔๐๘.

^{๕๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๐/๔๓๑.

^{๕๓} ดูรายละเอียดใน ต.น. (ไทย) ๑๖/๖๑/๕๒., ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๐๓/๔๕๘.

^{๕๔} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔-๑๖๗/๑๑๒-๑๑๘.

ได้แก่ เห็น วิญญาณทางหู ได้แก่ ได้ยิน วิญญาณทางจมูก ได้แก่ ได้กลิ่น วิญญาณทางลิ้น ได้แก่ รู้รส วิญญาณทางกาย ได้แก่ รู้สิ่งต้องกาย วิญญาณทางใจ ได้แก่ รู้อารมณ์ทางใจหรือรู้เรื่องในใจ

สรุปได้ว่า आयตนะ ๖^๕ อารมณ์ ๖ และวิญญาณ ๖^๖ เป็นชื่อในภาษาธรรมและมีความเกี่ยวเนื่องกัน^๗ ตามนัยพุทธพจน์ข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นว่า วิญญาณที่เกิดขึ้นรับรู้อารมณ์ทางทวารต่าง ๆ นั้นเกิดจากเหตุปัจจัย และการดับไปของวิญญาณ เพราะขาดเหตุปัจจัย การเกิดและดับของวิญญาณ จึงขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัย ไม่ใช่เป็นการเกิดขึ้นอย่างลอย ๆ ดังนั้นสถานภาพของวิญญาณ จึงมีการเกิดดับอย่างต่อเนื่อง กล่าวคือมีการเกิดขึ้น ดำรงอยู่ชั่วขณะและดับไป ตกอยู่ภายใต้กฎของไตรลักษณ์ ดังพระพุทธพจน์ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็แล ธรรมชาติใดที่เรียกว่าจิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง ธรรมชาติบ้าง ขณะเก่ากำลังดับ ขณะใหม่กำลังเกิดขึ้น เป็นอย่างนี้เรื่อยไปตลอดวันและคืน

ปัญหาเกี่ยวกับเรื่องวิญญาณมีมาแล้ว ตั้งแต่ครั้งพุทธกาลจนถึงสมัยปัจจุบัน แม้พุทธศาสนาจะมีทัศนะว่า กายและวิญญาณนั้นมีธรรมชาติที่แตกต่างกันก็จริง แต่ก็ถือว่ากายและวิญญาณทั้งสองนั้นมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด กล่าวคือ ต่างก็อิงอาศัยเป็นเหตุปัจจัยแก่กันและกัน ดังข้อความที่กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคว่า รูปและนาม (กายกับวิญญาณ) เป็นของคู่กัน ทั้งคู่อาศัยกันและกัน เมื่ออย่างหนึ่งแตกสลาย ก็แตกสลายทั้งคู่ตามปัจจัย^๘ ดังนั้นเพื่อความพ้นทุกข์พระพุทธองค์จึงตรัสสอนในเรื่องสติปัฏฐาน เพื่อให้พุทธบริษัทจะได้เดินตามทางที่พระองค์ทรงดำเนินไปสู่พระนิพพาน ดังนี้

คำว่า จิต มโน วิญญาณ ทั้ง ๓ นี้มีความหมายเหมือนกันโดยอรรถกล่าวคือเป็นธรรมชาติคิด หรือธรรมชาติที่น้อมเข้าไปหาอารมณ์ หรือว่าธรรมชาติรู้แจ้งอารมณ์ แต่ที่เรียกชื่อแตกต่างกันไป เพราะเน้นความหมายในการทำหน้าที่ ที่ต่างกัน อนึ่งการเกิดดับของวิญญาณในขณะที่รับรู้อารมณ์ทางทวารต่าง ๆ นั้นเป็นไปอย่างรวดเร็ว โดยไม่สามารถกำหนดได้ว่าวินาทีหนึ่ง มีการเกิดและดับกี่ครั้ง

^๕ आयตนะ ๖ หมายถึงอายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ ดูรายละเอียดใน พุ.สุ.อ. (บาลี) ๑/๑๗๑/๒๔๐.

^๖ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๑/๕๖.

^๗ ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๓๕.

^๘ ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆษาจารย์, วิสุทธิมรรค ภาค ๓ ตอนจบ, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๑๕.

เพราะลักษณะของวิญญานนั้น เป็นธรรมชาติเปลี่ยนแปลงเร็ว ดังพุทธพจน์ที่ว่า ภิกษุทั้งหลายเราข่อม ไม่พิจารณาสิ่งอื่นที่เปลี่ยนแปลงได้เร็วเหมือนจิต จิตนี้ เปลี่ยนแปลงได้เร็วเท่าใดนั้น แม้จะอุปมา ก็ทำได้ไม่ง่าย^{๔๘} การกำหนดเพื่อจะารู้เท่าทันการเกิดดับของวิญญานหรือจิตนั้น คนทั่วไปข่อมไม่สามารถทำได้ นอกจากสัพพัญญุตญาณ หรือผู้มีวิปัสสนาญาณแก่กล้า ด้วยเหตุที่จิตเป็นธรรมชาติเกิดและดับเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วนี้เอง จึงทำให้นักปรัชญา นักคิด (ตักกิ วิมังสี) เจ้าลัทธิหรือศาสนาในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูและศาสนาเซนเป็นต้น ซึ่งใช้ตรรกะหรือญาณในการหยั่งรู้ที่ไม่ตลอดสาย ไม่ครบวงจร เข้าใจผิด คิดว่าอาตมัน^{๔๙} หรือชีวะ^{๕๐} นั้นเป็นต้นกำเนิดของให้สรรพสิ่งเป็นสภาวะที่เป็นอมตะนิรันดร์คงที่ ไม่เปลี่ยนแปลง ไม่เกิดดับ โดยให้ความหมายของอิตตาไว้ ๓ ประการ คือ

๑. เป็นศูนย์กลางของการเปลี่ยนแปลงหรือแปรสภาพและหลักแหล่งแห่งความคงเดิม

๒. เป็นศูนย์รวมคุณสมบัติของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง

๓. เป็นสิ่งที่มีความสมบูรณ์อยู่โดยตัวเอง ไม่ได้เกิดมาจากอะไร มีอยู่และเป็นมาอย่างนั้น โดยตัวเองไม่เปลี่ยนแปลง ไม่แปรสภาพ วิญญาน ความรู้แจ้งอารมณ์ จิต ความรู้ที่เกิดขึ้นเมื่ออายตนะภายในและอายตนะภายนอกกระทบกัน วิญญาน ๖ ได้แก่

๑. จักขุวิญญาน หมายถึง ความรู้อารมณ์ทางตา ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะรูปกระทบตา รูปกระทบตาเกิดความรู้ขึ้น คือ การเห็น

๒. โสตวิญญาน หมายถึง ความรู้อารมณ์ทางหู ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะเสียงกระทบหู เสียงกระทบหูเกิดความรู้ขึ้น คือ การได้ยิน

๓. ฉานวิญญาน หมายถึง ความรู้อารมณ์ทางจมูก ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะกลิ่นกระทบจมูก กลิ่นกระทบจมูกเกิดความรู้ขึ้น คือ การรู้กลิ่น

๔. ชิวหาวิญญาน หมายถึง ความรู้อารมณ์ทางลิ้น ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะรสกระทบลิ้น รสกระทบลิ้นเกิดความรู้ขึ้น คือ การรู้รส

๕. กายวิญญาน หมายถึงความรู้อารมณ์ทางกาย ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะ โผฏฐัพพะ กระทบกาย โผฏฐัพพะกระทบกายเกิดความรู้ขึ้น คือ ความรู้อารมณ์ (รู้สิ่งต้องกาย)

^{๔๘} ดูรายละเอียดใน อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๘/๕.

^{๔๙} ดูรายละเอียดใน พรหมชาลสูตร, ที.ที. (ไทย) ๕/๑-๘๒/๓๕.

^{๕๐} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓๕/๓๕.

๖. มโนวิญญาน หมายถึง ความรู้อารมณ์ทางกายความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะ โสภณัฐพะกระทบ กาย โสภณัฐพะกระทบกาย เกิดความรู้ขึ้น คือ ความรู้อารมณ์ (รู้เรื่องในใจ)^{๕๒}

ภูมิเป็นที่ตั้งของวิญญาน ๗ ประการ ภูมิเป็นที่ตั้งของวิญญานเรียกว่า วิญญานฐิติ มี ๗ คือ

๑. สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายต่างกัน เช่น พวกมนุษย์ พวกเทพบางหมู่ พวกวินิปาติกะ บางหมู่

๒. สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายต่างกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน เช่น พวกเทพผู้อยู่ในจำพวกพรหมผู้

เกิดในภูมิปฐมฌาน

๓. สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาต่างกัน เช่น พวกอภัสสระ

๔. สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน เช่น พวกสุกกิณหะ

๕. สัตว์เหล่าหนึ่งผู้เข้าถึงชั้นอากาศานัญจายตนะ

๖. สัตว์เหล่าหนึ่งผู้เข้าถึงชั้นวิญญานัญจายตนะ

๗. สัตว์เหล่าหนึ่ง ผู้เข้าถึงชั้นอากาศัญจายตน^{๕๓}

๓.๔. การจำแนกวิญญาน ๖ ตามแนวทางวิปัสสนากาวนา

นามปริเฉทญาณ^{๕๔} ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นรูปรูปนามทางสภาวะที่แท้จริงของสมถยานิกบุคคล สำหรับบุคคลผู้ปรารถนาบรรลุถึงความบริสุทธิ์ (ทิฐิวินิวิตร) ถ้าเคยปฏิบัติสมถกรรมฐานมาก่อน เมื่อออกจากอุปาวจรฌานจิต ๕ หรืออุปาวจรฌานจิต ๓ (เว้นเนวสัญญานาสัญญายตนฌานจิต) ฌานใด ฌานหนึ่งมาแล้วต้องกำหนดองค์ฌานมีวิตกเป็นต้น นองค์ฌาน หรือกำหนดสภาวะธรรมทั้งหลาย ที่ประกอบตัวขององค์ฌานมีผัสสะสัญญาเป็นต้น

การกำหนดองค์ฌานหรือสภาวะธรรมทั้งหลายที่ประกอบกับองค์ฌานนั้น ก่อนอื่นต้อง กำหนดสภาวะธรรมนั้นโดยลักษณะ (ลักษณะ) หน้าที่หรือกิจ (รส) อาการที่ปรากฏ (ปัจจุปฏิฐาน) และ

^{๕๒} ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวล , หน้า ๒๗๒.

^{๕๓} ดูรายละเอียดใน ^{๕๓} ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวล, หน้า ๒๗๒.

^{๕๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวล, หน้า ๒๗๓.

^{๕๔} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริย , วิปัสสนากรรมฐาน , (กรุงเทพฯ : ไม่ปรากฏที่พิมพ์, ๒๕๒๘), หน้า ๗๑-๗๒.

เหตุใกล้ (ปทัฏฐาน) ต่อไปจึงกำหนดสภาวะธรรมทั้งหมดเหล่านั้นว่าเป็นธรรมชาติที่นุ่มไป (นาม)มุ่งหน้าไปสู่อารมณ์ เมื่อจะพิจารณาคุณามธรรมเหล่านั้นให้ใกล้ชิดยิ่งขึ้น จึงติดตามดูว่านามธรรมเหล่านั้นอาศัยอะไรก็จะทราบว่าอาศัยทหัตถวัตถุรูป เปรียบเหมือนบุรุษที่เห็นงูภายในเรือนแล้วจึงติดตามมันไปก็จะพบที่อาศัยของมัน

เมื่อทราบว่าทหัตถวัตถุรูปเป็นที่อาศัยของนามธรรมเหล่านั้นแล้ว ก็พิจารณาต่อไปว่าแม้ทหัตถวัตถุรูป ก็ต้องอาศัยมหาภูตรูป ๔ คือ ปรถิ อาโป เตโช วาโย เกิดขึ้นและอุปาทาย รูปทั้ง ๒๓ (เว้นทหัตถวัตถุรูป)ก็อาศัยมหาภูตรูป ๔ เกิดขึ้นเช่นเดียวกันแล้วจึงพิจารณารูปธรรมทั้งหมดว่าเป็นสภาวะธรรมที่มีอาการเสื่อมสิ้นสลายไป (รูป) สำหรับสมถยานิกบุคคล ครั้นออกจากกามานจิตแล้วจะพิจารณากำหนดนามธรรมว่า มีอาการนุ่มเข้าไปสู่อารมณ์เป็นลักษณะ หรือกำหนดรูปธรรมว่า มีอาการเสื่อมสิ้นสลายไปเป็นลักษณะก็ได้

สำหรับผู้ปฏิบัติวิปัสสนาเมื่อจะกำหนดรูปนาม เมื่อจะกำหนดรูปนามทางอายตนะ ๑๒ ก็กำหนดทำนองเดียวกันกับธาตุ ๑๘ นั้นเองต่างกันตรงโลกียจิต ๘๑ หรือวิญญาณาธาตุ ๗ นั้นมนายตนะ และอายตนะ ๑๒ อายตนะ ๑๐ กับธัมมายตนะบางส่วน คือสุขุมรูป ๑๖ เป็นรูปธรรมและอายตนะ ๑ กับธัมมายตนะบางส่วน คือ เจตสิก ๕๒ เป็นนามธรรมการกำหนดรูปนามทางอายตนะ ๑๒ ก็ด้วยประการนี้ การเจริญวิปัสสนาทำให้หมดจดจากกิเลสเครื่องเศร้าหมอง ละความเศร้าโศก ความรำไห่ รำพัน ดับทุกข์ทางกายและใจ ทำให้บรรลุถึงพระนิพพาน ทำให้พ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด ก่อนการทำวิปัสสนาต้องมีความรู้ทางวิญญาณ^{๕๕} ๖ หรือทวาร ๖ รู้อารมณ์ ๖ รู้ว่าอะไรเป็นรูปนามทางทวารทั้ง ๖ รู้ว่าจะกำหนดนามรูปในทวารทั้ง ๖ รู้วิธีกำหนดวางใจในอารมณ์คือรูปนาม รู้เหตุและผลของการกำหนดรูปนามนั้น เมื่อสามารถจนรู้แจ้งเห็นถูกต้องตามความเป็นจริงของรูปหรือนามดังนี้

ก. แนวทางการเจริญวิปัสสนากาวนา

ทวาร ๖ คือการรับรู้อารมณ์ทางจิต คือจิตอาศัยรู้อารมณ์ทางทวารมีทั้งหมด ๖ ทางคือ

๑. จักขุทวารได้แก่ทวารทางตาเป็นที่อาศัย รู้อารมณ์ของจักขุวิญญาณคือจิตเห็นหรือนาเห็น
๒. โสตทวารได้แก่ทวารทางหูเป็นที่อาศัยรู้อารมณ์ของ โสตวิญญาณคือจิตได้ยินนามได้ยิน

^{๕๕} ดูรายละเอียดใน สุภีร์ ทุมทอง, การพัฒนาอินทรีย์สังวร, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท ศิริ-วัฒนาอินเตอร์พริ้นท์ จำกัด มหาชน, ๒๕๕๔), หน้า ๔๐.

๓. ฆานวิญญาน ได้แก่ทวารทางจมูกเป็นที่อาศัย ของอารมณ์ฆานวิญญาน คือจิตรู้กลิ่น หรือนามรู้กลิ่น
๔. ชิวหาวิญญาน ได้แก่ทวารทางลิ้นเป็นที่อาศัยรู้ของอารมณ์ ของชิวหาวิญญาน คือจิตรู้รส หรือนามรู้รส
๕. กายทวาร ได้แก่ทวารทางกายเป็นที่อาศัยรู้อารมณ์ ของกายวิญญานคือจิตรู้การสัมผัส หรือนามรู้การสัมผัส
๖. มโนทวาร ได้แก่ทวารทางใจเป็นที่อาศัย รู้อารมณ์ของมโนวิญญาน คือจิตคิดรู้สึกหรือนามคิดนึกรู้สึก

จิตที่เกิดขึ้นทางทวารทั้ง ๖ นี้เมื่อเรียกว่า จักขุวิญญาน โสตวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน และมโนวิญญาน สำหรับในทางปฏิบัติ คือการทำวิปัสสนาเรียกจักขุวิญญาน ว่านามเห็น เรียกโสตวิญญาน ว่านามได้ยิน เรียกฆานวิญญานว่า นามรู้กลิ่น เรียกชิวหาวิญญานว่า นามรู้รส เรียกกายวิญญานว่า นามรู้กระทบ ทั้งนี้เพราะการปฏิบัติวิปัสสนาต้องทำด้วยการรู้ชัดรู้แจ้ง ไม่ใช่ทำไปด้วยความไม่รู้ไม่เข้าใจ^{๕๖}

ส่วนอารมณ์ ๖ คือสิ่งที่จิตรู้สิ่งใดที่จิตยังไม่รับรู้ สิ่งนั้นไม่เรียกว่าอารมณ์ อารมณ์นั้นมีมากมายหลายอย่างสุดจะนับได้ แต่เมื่อกล่าวโดยความเป็นปรมัตถ์อารมณ์ที่เกิดขึ้นทางทวารต่าง ๆ แล้วอารมณ์ ๖ คือ

๑. รูปารมณ์ ได้แก่ วัณณะรูปคือสิ่งต่าง ๆ หรือสีต่าง ๆ ที่กำลังเป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาน หรือนามเห็น
๒. สัททารมณ์ ได้แก่ เสียงที่กำลังเป็นอารมณ์ของโสตวิญญาน หรือนามได้ยิน
๓. คันธารมณ์ ได้แก่ กลิ่นที่กำลังเป็นอารมณ์ของฆานวิญญาน หรือนามรู้กลิ่น
๔. รสอารมณ์ ได้แก่ รสที่กำลังเป็นอารมณ์ของชิวหาวิญญาน หรือนามรู้รส
๕. โผฏฐัพพารมณ์ ได้แก่ ความเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ดึง ที่กำลังเป็นอารมณ์ของกายวิญญาน หรือนามรู้กระทบ

^{๕๖} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๑/๕๖.

๖. ธรรมารมณ์ได้แก่ ความรู้สึกนึกคิด ชอบ ไม่ชอบ ตีใจ เสียใจ เจ็บ เศษ ๆ ฯลฯ ต่าง ๆ เหล่านี้ที่กำลังเป็นอารมณ์ ของวิญญาณ หรือนามรู้ทางใจ^{๕๗}

รูปนามคือ การทำวิปัสสนา จะต้องรู้รูปนาม ทางทวารทั้ง ๖ เสียก่อนว่ารูปนามคือรูป คือธรรมชาติที่รู้อารมณ์ไม่ได้ เป็นธรรมชาติที่แตกดับ ย่อยยับไปด้วยสิ่งที่เป็นข้ำศึกแก่กัน และกันคือ ความเย็นความร้อน กล่าวโดยสรุปคือ สิ่งใดที่รู้อารมณ์ไม่ได้ ต้องแตกดับย่อยยับด้วยสิ่งที่เป็นข้ำศึกแก่กันและกัน สิ่งนั้นเรียกว่า รูป และรูปนี้มี ๒ อย่างคือรูปที่ไม่มีวิญญาณครองและรูปที่มีวิญญาณ ครองนามคือธรรมชาติที่รู้อารมณ์ธรรมชาติที่นุ่มไปหาอารมณ์ ธรรมชาติที่รู้สึกต่ออารมณ์หรือธรรมชาติที่รู้สึกนึกคิดต่ออารมณ์ กล่าวโดยสรุปคือ ความรู้สึก ไม่ชอบใจ ความรู้สึกเฉย ๆ ความรู้สึกเห็น ได้ ยิน รู้กลิ่น รู้รส รู้การสัมผัสต่าง ๆ เหล่านี้รวมเรียกว่า นาม

รูปที่จะนำมาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนามี ๖ ทางคือ

๑. รูปทางตา คือรูปารมณ์ ได้แก่วัณณะรูปที่เห็นเป็นสีต่าง ๆ
๒. รูปทางหู คือสัททารมณ์ ได้แก่เสียง ๆ
๓. รูปทางจมูก คือคันธารมณ์ ได้แก่กลิ่นต่าง ๆ
๔. รูปทางลิ้น คือรสารมณ์ ได้แก่รสต่าง ๆ
๕. รูปทางกาย คือโณภูมิจึงพารมณ์ ได้แก่เย็น ร้อน อ่อน แข็ง ที่ปรากฏทางกาย
๖. รูปทางใจ คืออิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ได้แก่รูปที่อยู่ในท่านั่ง รูปที่อยู่ในท่านอน รูปที่อยู่ในท่ายืน และรูปที่อยู่ในท่าเดิน คือรูปที่กำลัง ก้าวไปรวมถึงรูปที่อยู่ในอิริยาบถย่อย เช่น เหยียด คู้ ก้ม เงย เหลียวซ้าย แลขวา รวมรูปที่จะนำมาทำวิปัสสนามี ๖ อย่าง^{๕๘}

นามที่จะนำมาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนามี ๖ อย่าง คือ

๑. นามเห็น เกิดทางตามีชื่อเรียกว่า จักขุวิญญาณ
๒. นามได้ยิน เกิดทางหูนีชื่อเรียกว่า โสตวิญญาณ
๓. นามรู้กลิ่น เกิดทางจมูก มีชื่อเรียกว่า ฆานวิญญาณ
๔. นามรู้รส เกิดทางลิ้น มีชื่อเรียกว่า ชิวหาวิญญาณ
๕. นามรู้สัมผัส เกิดทางกาย มีชื่อเรียกว่า กายวิญญาณ

^{๕๗} พระสังฆมมโชติกะ ธรรมจริยะ, ปรมัตถโชติกะปริเฉทที่ ๓ และ ๗, หน้า ๔๐-๕๔.

^{๕๘} คุราวละเอียดยใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, ๒๕๕๕, หน้า ๓๐-๓๖.

๖. นามรู้สึก นึกคิดเกิดทางใจ มีชื่อเรียกว่า มโนวิญญาณ^{๕๕}

สรุปว่า เมื่อรู้แล้วว่ารูปนั้นมี ๖ คือ รูปทางตา รูปทางจมูก รูปทางหู รูปทางลิ้น รูปทางกาย รูปทางใจ การคิดก็ต้องดูรูปใดรูปหนึ่งที่กำลังปรากฏอยู่ กำลังมีอยู่ ซึ่งเรียกว่าปัจจุบันอารมณ์ และ
 ได้รู้แล้วว่า นามนั้นก็ยังมี ๖ คือนามทางตา นามทางหู นามทางจมูก นามทางลิ้น นามทางกาย และ
 นามทางใจ การดูนามก็ต้องดูนามใดนามหนึ่ง ที่กำลังปรากฏอยู่ กำลังมีอยู่ อนึ่งการดูรูปหรือดูนาม
 นั้น หมายถึง “ตามรู้” ไม่ได้ไปจ้องดู หรือเพ่งดูอย่างเอาจริงเอาจังอะไรอย่างนั้น และการดูในที่นี้
 หมายถึง “คู่ด้วยใจ” โดยมีสติระลึกรู้ที่อารมณ์ปัจจุบันคือ “รูป” หรือ “นาม” ในขณะนั้นและมี
 สัมผัสปัญญาคือปัญญา ตามรู้ อารมณ์ปัจจุบันที่ระลึกรู้ที่นั่นว่าเป็นนามอะไร เป็นรูปอะไร ในขณะนั้น
 เพราะฉะนั้นหน้าที่ ของผู้ปฏิบัติก็คือมีสติ และสัมผัสปัญญาคือ ดูรูปอะไร ดูนามอะไร ที่กำลังปรากฏอยู่
 - มีสติคือ มีความรู้สึก ระลึกรู้กับรูปหรือนามที่กำลังปรากฏอยู่กับรูปหรือนามที่กำลัง
 ปรากฏอยู่ กำลังมีอยู่นั้น (ปัจจุบันอารมณ์) มีสัมผัสปัญญาคือ มีความรู้ชัดตามที่สติระลึกรู้ที่นั่นว่าเป็น
 รูปอะไร เป็นนามอะไร

ในการปฏิบัติ ขอให้ทำความเข้าใจตามที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ให้ดี ให้ถูกต้อง ถ้าไม่เข้าใจชัด
 ตรงนี้ จะทำวิปัสสนาไม่ได้เลย ถ้านามไม่รู้ รูปก็ไม่รู้ สติคืออะไรก็ไม่รู้ สัมผัสปัญญาก็ไม่รู้ ความ
 ต่างกันระหว่างคิดนึกกับรู้สึกก็ไม่รู้ สรุปได้เลยว่า ทำวิปัสสนาไม่ได้ ถึงทำได้ก็ไม่เป็นวิปัสสนา ไม่ใช่
 วิปัสสนา วิญญาณจักกะ วิญญาณ ๖ อารมณ์ ๖ ทวาร ๖ คือ^{๖๐}

๑. จักขุวิญญาณ องค์ธรรมได้แก่ จักขุวิญญาณจิต
๒. โสตตวิญาณ องค์ธรรมได้แก่ โสตตวิญาณจิต
๓. ฆานวิญาณ องค์ธรรมได้แก่ ฆานวิญาณจิต
๔. ชิวหาวิญาณ องค์ธรรมได้แก่ ชิวหาวิญาณจิต
๕. กายวิญาณ องค์ธรรมได้แก่ กายวิญาณจิต
๖. มโนวิญญาณ องค์ธรรมได้แก่ มโนวิญญาณจิต^{๖๑}

^{๕๕} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๑/๕๖.

^{๖๐} ดูรายละเอียดใน พระสังฆมมโฆติกะ ชัมมาจาริยะ, ปรมัตถโฆติกะ ปริเฉทที่ ๓ และ ๓, หน้า ๑๓๖-๑๔๔.

^{๖๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๑/๕๖.

อาร์มมณัฏกะ อารมณ ๖ คือ^{๖๒}

๑. รูปารมณ อังคัรรมได้แก่ สีต่าง ๆ
๒. สัททารมณ อังคัรรมได้แก่ เสียงต่าง ๆ
๓. คันถารมณ อังคัรรมได้แก่ กลิ่นต่าง ๆ
๔. รสอารมณ อังคัรรมได้แก่ รสต่าง ๆ
๕. โภฏฐัพพารมณ อังคัรรมได้แก่ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อนตึง
๖. รัชมารมณ อังคัรรมได้แก่ จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ ปสาทรูป ๕ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน

บัญญัติ^{๖๓}

วิถีนัฏกะ วิถีมิ ๖ ว่าโดยทวารมี ๖ คือ

๑. จักขุทวารวิถิ ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นทางตา อังคัรรมได้แก่ จิต ๔๖ เจตสิก ๕๐ (เวีนอัปปมัญญา)
๒. โสตทวารวิถิ ความเป็น ไปของจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นทางหู อังคัรรมได้แก่ จิต ๔๖ เจตสิก ๕๐ (เวีนอัปปมัญญา)
๓. ฆานทวารวิถิ ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นทางจมูก อังคัรรมได้แก่ จิต ๔๖ เจตสิก ๕๐ (เวีนอัปปมัญญา)
๔. ชิวหาทวารวิถิ ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นทา
๕. กายทวารวิถิ ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นทางกาย อังคัรรมได้แก่ จิต ๔๖ เจตสิก ๕๐ (เวีนอัปปมัญญา)^{๖๔}
๖. มโนทวารวิถิ ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นทางใจ อังคัรรมได้แก่ จิต ๖๗ เจตสิก ๕๒ (เวีนทวิปัญญาญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓ มหคตวิปากจิต ๘) ว่าโดยวิญญาณ มี ๖ คือ
 ๑. จักขุทวารวิถิ ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ยกจักขุวิญญาณขึ้นเป็นประธาน
 ๒. โสตทวารวิถิ ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ยกโสตวิญญาณขึ้นเป็นประธาน
 ๓. ฆานทวารวิถิ ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ยกฆานวิญญาณขึ้นเป็นประธาน

^{๖๒} ดูรายละเอียดใน พระสังฆมมโชติกะ รัชมัจฉริยะ, ปรมัตตโชติกะ ปริเฉทที่ ๓ และ ๗, หน้า ๑๓๒.

^{๖๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๕๕, หน้า ๓๐-๓๖.

^{๖๔} อ่างแล้ว.

๔. ชิวหาทวารวิถี ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ยกชีวหาวิญญาณขึ้นเป็นประธาน
 ๕. กายทวารวิถี ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ยกกายวิญญาณขึ้นเป็นประธาน
 ๖. มโนทวารวิถี ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ยกมโนวิญญาณขึ้นเป็นประธาน

ข. อารมณ์ของวิปัสสนา

คำว่า “อารมณ์” มีความหมายโดยรูปศัพท์ว่า อากนตุวา จิตตเจตสิกกา รมนฺติ เอเตสฺสูติ อารมฺมณานิ รูปเป็นต้นเป็นที่จิตและเจตสิกมายินดี จึงชื่อว่า อารัมมณะ (อา+รมฺ รมนเ+ยุ) แปลง ยุ เป็น อน, แปลง น เป็น ณ ^{๖๕} อน ม ^{๖๕} โดยนัยนี้ หมายถึง รูปนามที่เป็นที่ยึดเหนี่ยวของจิต ในการปฏิบัติ วิปัสสนากาวนา อารมณ์ของวิปัสสนา เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ ^{๖๖} การปลูกพืชพันธุ์ธัญญาหาร มีข้าวเจ้า ข้าวเหนียวเป็นต้น ต้องอาศัยพื้นที่มีนาเป็นต้น เป็นที่เพาะปลูกฉันใด แม้วิปัสสนานี้ก็ ต้องอาศัยภูมิ พื้นที่ปลูกฉันนั้นเหมือนกัน ภูมิพื้นที่เพาะปลูกให้วิปัสสนาเจริญงอกงามขึ้น เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ ภูมิ คือ เขตแดนหรือพื้นที่ให้วิปัสสนาปัญญาเกิดขึ้น โดยพิสดารจำแนกออกเป็น ๖ อย่าง คือ ชั้นที่ ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ^{๖๗} วิปัสสนาปัญญา คือ ปัญญา รู้ความเห็นแจ้งนี้ จะเกิดนอกจากเขตแดนหรือภูมิทั้ง ๖ นี้ไม่ได้ เหตุนั้น ธรรมทั้ง ๖ หมวด เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ กล่าวโดยย่อ ธรรมทั้ง ๖ หมวดนี้ ย่อลงเป็นรูป และ นามเท่านั้น

อารมณ์ของวิปัสสนา ผู้ที่จะปฏิบัติวิปัสสนากาวนา พึงเจริญสติระลึกรู้รูปนามปรมัตถ์เท่านั้น ไม่ควรใส่ใจต่อบัญญัติ แม้ในปรมัตถ์ก็ควรกำหนดรู้สภาวะที่เป็นโลกิยธรรม คือ ธรรมฝ่ายโลก หมายถึง จิต เจตสิกและรูป ไม่ควรกำหนดรู้โลกุตตรธรรม เพราะปุถุชนไม่อาจเข้าใจสภาวะที่แท้จริงของโลกุตตรธรรมได้ แม้ สำหรับพระอริยบุคคลก็ไม่มีประโยชน์ที่จะกำหนดรู้โลกุตตรธรรม เพราะการกำหนดรู้โลกิยะธรรมนั้น มีจุดมุ่งหมายเพื่อเพิกถอนกิเลสที่ยึดมั่นว่าเป็นของเที่ยง เป็นสุข

^{๖๕} ดูรายละเอียดใน พระมหาสมปอง มุทิโต , คัมภีร์ อภิธานวรรณนา , พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : บริษัท ประชาราษฎร์อินดิง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๑๕๑.

^{๖๖} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสีตยาตอ), อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี , หน้า ๗๘๗.

^{๖๗} อ้างแล้ว.

เป็นอรรถา แต่กิเลสที่ยึดมั่นเช่นนั้นไม่มีใน โลกุตตรธรรม ดังนั้น แม้จะกำหนดรู้โลกุตตรธรรมก็ไม่อาจละกิเลสได้ เหมือนการปรับพื้นที่ ที่มีทั้งที่ลุ่มและที่ดอนให้เรียบเสมอกัน เป็นสิ่งที่มีประโยชน์ แต่การปรับพื้นที่ซึ่งราบเรียบอยู่แล้วย่อมจะไม่ได้ประโยชน์แต่อย่างใด ดังสาธกซึ่งกล่าวถึงปุถุชนและพระอริยบุคคลว่า

โลกุตตรจิตตานิ ปน เนว สุทฺถวิปสฺสกสฺส. น สมถยานิกสฺส ปริกฺคหฺม คจฺจนฺติ อนนฺทิตฺตา ส่วนโลกุตตรจิตย่อมไม่ถึงการกำหนดรู้ของผู้เจริญวิปัสสนาอย่างเดียวและผู้เป็นสมถยานิก เพราะตนยังมีได้บรรลุโลกุตตรธรรม

วิภูตฺเต นตฺถิ อวิสยตฺตา วิสยตฺเตปิ จ ปโยชนากาวโต . การเจริญกรรมฐานย่อมไม่มีในโลกุตตรธรรมเพราะมีพื้นฐานที่จะรับรู้ได้ และแม้เป็นฐานะ (ที่พระอริยบุคคลรับรู้ได้) ก็ไม่มีประโยชน์ในการกำหนด วิปัสสนามี ๒ แบบ คือ

๑. ปัจจกขวิปัสสนา วิปัสสนาที่ประจักษ์อย่างชัดเจน
๒. อนุমানวิปัสสนา วิปัสสนาที่อนุমানรู้

ปัจจกขวิปัสสนาเป็นการหยั่งเห็นรูปนามตาม ความเป็นจริงในปัจจุบันขณะเหมือนสัมผัสด้วยมือ นักปฏิบัติย่อมรู้เห็นสภาวลักษณะพิเศษของรูปนามในแต่ละขณะด้วย ปัจจกขวิปัสสนา ทั้งหยั่งเห็นพระไตรลักษณ์ซึ่งเรียกว่าสามัญญลักษณะ คือ ลักษณะทั่วไปอันได้แก่ อนิจจัง (ความไม่เที่ยง) ทุกขัง(ความทุกข์) และอนัตตา(ความไม่ใช่ตัวตน) ด้วยเหตุนี้ นักปฏิบัติจึงควรเจริญ^{๖๕} ปัจจกขวิปัสสนาตั้งแต่เริ่มปฏิบัติธรรมจนกระทั่งบรรลุอนุโลมญาณเมื่อปัจจกขวิปัสสนามีกำลังแก่กล้าขึ้น ตั้งแต่ نامรูปปริจเฉทญาณเป็นต้นไป นักปฏิบัติจะอนุমানรู้รูปนามที่มีได้กำหนดรู้ในปัจจุบันขณะการอนุমানรู้ อย่างนี้ชื่อว่า อนุমানวิปัสสนา วิปัสสนาประเภทนี้ สามารถรับรู้อารมณ์ที่เป็นโลกิยธรรมทั้งหมด ซึ่งเกิดภายในภายนอก เป็นอดีต อนาคตหรือปัจจุบัน แต่ไม่สามารถหยั่งเห็นลักษณะพิเศษและลักษณะทั่วไปของรูปนามอย่างชัดเจนเหมือนปัจจกขวิปัสสนา ทั้งมิใช่วิปัสสนาญา ณ ที่ต้องพยายามทำให้เกิดขึ้น แต่จะเกิดขึ้นเองในขณะที่ปัจจกขวิปัสสนาแก่กล้าแล้ว

ในบรรดาโลกิยธรรม นักปฏิบัติที่เริ่มเจริญญาณภาวนาไม่อาจกำหนดรู้อรูปฌานที่ ๔ ชื่อ เนวสัญญานาสัญญายตนะ ฌานดังกล่าวมีความละเอียดสุขุม ไม่มีสัญญาปรากฏชัดเจน แม้กระทั่งพระ

^{๖๔} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลขาคอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๑๓๐.

^{๖๕} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลขาคอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๑๓๑.

สารีบุตรก็ไม่อาจกำหนดรู้สัญญาเป็นต้นทีละอย่างในฉนนั้น ส่วนผู้ที่บรรลุฉนแล้วย่อมสามารถกำหนดรู้มหัคคตธรรมได้ ผู้ที่ยังมิได้บรรลุฉนย่อมไม่อาจกำหนดได้ เพราะฉนธรรมไม่เคยปรากฏในกระแสจิตของตน ดังสาธกในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

ลาภิโน เอว มหัคคตจิตตานิ สุปากฎานิ โหนติ.

มหัคคตจิตย่อมปรากฏชัดแก่ผู้บรรลุฉนเท่านั้น

คำว่า เท่านั้น ซึ่งเป็นความหมายของ เอว ศัพท์ แสดงการปฏิเสธว่ามหัคคตจิตย่อมไม่ปรากฏชัดแก่ผู้ที่มีได้บรรลุฉน คำว่า ปรากฏชัด คือ สภาวะลักษณะของฉนปรากฏแก่ปัญญาที่ ^{๙๐} รู้เห็นอย่างชัดเจน (ปัจจกขญาณ)

คำว่า ไม่ปรากฏชัด คือ การอนุมานรู้โดยมิได้รับรู้อย่างชัดเจน ด้วยเหตุดังกล่าว ผู้ ที่มีได้บรรลุฉนจึงควรกำหนดรู้นามธรรมเท่านั้น เมื่อ นามธรรมปรากฏชัดเจนแล้ว ก็อาจอนุมานรู้มหัคคตธรรมได้ อนึ่ง ผู้ที่เจริญวิปัสสนาควรกำหนดรู้รูปนามที่ไม่ปรากฏชัดอย่างแท้จริง ดังข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

เยปี จ สมมสนูปคา , เตสุ เย ยสุส ปากฎา โหนติ . สุเขน ปริคคหิ คจฺจนฺติ , เตสุ เตน สมมสนิ อารกิตพฺพิ.

ในบรรดาธรรมที่ควรหยังเห็น ธรรมเหล่าใดปรากฏชัดแก่บุคคลใด ย่อมถึงความเป็นธรรมที่บุคคลกำหนดรู้ได้โดยสะ ดวก เขาควรปรารภ การหยังในธรรมเหล่านั้น ในรูป ๒๘ อย่าง ควรกำหนดรู้รูปปรมัตถ์โดยแท้ ๑๘ อย่าง ที่เรียกว่ารูปที่มีสภาวะของตนเอง เป็นรูปปรมัตถ์แท้^{๙๑}

รูปที่มีการเสื่อมสลายไปในลักษณะที่จตุกะคือ

นิพัตันรูป รูปที่เกิดจากกรรม จิต อุดุ และอาหาร

สลักขณรูป รูปที่มีลักษณะของตนที่เป็นสังขตธรรม
อันได้แก่ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไป

สัมมสนรูป รูปที่ควรหยังเห็นโดยความเป็นไตรลักษณ์ด้วยวิปัสสนาญาณ

สภาวะรูป รูปที่มีสภาวะของตณๆ

^{๙๐} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนาณัย เล่ม ๑, หน้า ๑๓๒.

^{๙๑} ดูรายละเอียดใน สรรค์ชัย พรหมทณีย์, สภาวะธรรม ๗๒, หน้า ๓๔.

นักปฏิบัติไม่ควรกำหนดรูป ๑๐ ประเภทที่เรียกว่า อนิปันนรูป^{๑๒} คือ รูปที่มีได้เกิดจากกรรม จิต อุตฺ และอาหาร มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่ารูป รูปानว หิ อธิปริคคฺยหนฺติ . น รูปฺปริญฺเจทวิการลกฺขณานิ . นักปฏิบัติกำหนดรู้รูปเท่านั้นในเรื่องนี้ไม่ควรกำหนดรู้อากาศธาตุ วิการรูปและลักษณะรูป นอกจาก ปุณฺชนและพระเสขะย่อมไม่อาจกำหนดรู้กิริยาชวนจิตของพระอรหันต์ได้ บุคคลเหล่านั้นผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา ควรกำหนดรู้รูปนามด้วยปัจจกขวิปัสสนา ดังนี้ อนิปันนรูป ๑๘ คือ ปสาทรูป ๕ วิสยรูป ๗ อาโปธาตุ ๑ ภาวรูป ๒ ททฺยวัตถุ ๑ ชีวิตรูป ๑ อาหารรูป ๑ กามาวจรจิต ๔๕ ดวง คือ อกุศลจิต ๑- อเหตุกจิต ๗ ยกเว้นหสิตุปปาทจิต มหากุศลจิต ๘ มหาวิปากจิต ๘ เจตสิก ๕๒ ดวง ที่เกิดพร้อมกับจิตเหล่านั้น^{๑๓}

ในขณะที่เห็นสีทางจักขุทวาร รูปนามอันได้แก่จักขุประสาท รูปารมณฺ์คือสีและจักขุวิญญาณที่รับรู้อารมณ์ทางจักขุทวาร พร้อมด้วยจิต(จักขุทวาริกจิต) และเจตสิกอื่น ๆ ที่เกิดพร้อมกับจักขุวิญญาณ ย่อมปรากฏไปตามลำดับ ได้แก่ จิต ๓๕ ดวง คือ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ สัมปฏิจจนจิต ๒ สันตฺริณจิต ๓ โวภูฏัพพนจิต ๑ กามชวณะ ๒๐ คือ อกุศลชวณะ ๘ ตทารมณฺ์จิต ๑๑ คือ สันตฺริณจิต ๓ มหาวิปากจิต ๘^{๑๔}

ในขณะที่ได้ยินเสียงทางโสตทวาร รูปนามที่เกิดขึ้น คือ โสตประสาท สัททารมณฺ์(เสียง) และโสตวิญญาณที่รับรู้อารมณ์ทางโสตทวาร พร้อมด้วยโสตทวาริกจิต และเจตสิกอื่น ๆ ที่เกิดพร้อมกับโสตวิญญาณ ย่อมปรากฏโดยมีลำดับจิต ๓๕ ดวงข้างต้น ในขณะที่รู้กลิ่นทางฆานทวาร รูปนามที่เกิดขึ้น คือ ฆานประสาท คันธารมณฺ์(กลิ่น) และฆานวิญญาณที่รับรู้อารมณ์ทางฆานทวาร พร้อมด้วยฆานทวาริกจิตและเจตสิกอื่น ๆ ที่เกิดพร้อมกับฆานวิญญาณ ย่อมปรากฏโดยมีลำดับจิต ๓๕ ดวงข้างต้น

ในขณะที่ลิ้นรับรสทางชีวนทวาร รูปนามที่เกิดขึ้น คือชีวนประสาท รสอารมณฺ์ (รส) และชีวนวิญญาณที่รับรู้อารมณ์ทางชีวนทวาร พร้อมด้วยชีวนทวาริกจิตและเจตสิกอื่น ๆ ที่เกิดพร้อมกับชีวนวิญญาณ ย่อมปรากฏโดยมีลำดับจิต ๓๕ ดวงข้างต้น ในขณะที่สัมผัสทางกายทวาร รูปนามที่เกิดขึ้น คือ กายประสาท โผฏฐัพพารมณฺ์ (ธาตุดินอันได้แก่สภาวะแข็ง- อ่อน ธาตุไฟอันได้แก่สภาวะ

^{๑๒} ดูรายละเอียดใน สรรค์ชัย พรหมทณฺ์, สภาวธรรม ๗๒, หน้า ๑๖.

^{๑๓} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนาณัย เล่ม ๑, หน้า ๑๓๑.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๔.

เย็น-ร้อน ชาติกลมอันได้แก่สภาวะห่อหุ้ม- ตึง) และกายวิญญาณที่รับรู้อารมณ์ทางกายทวาร พร้อมด้วย กายทวารริกจิตและเจตสิกอื่น ๆ ที่เกิดพร้อมกับกายวิญญาณ ย่อมปรากฏโดยมีลำดับจิต ๓๕ ดวง ข้างต้น

ในขณะที่รับรู้ความเป็นหญิงหรือชาย อิตถิภาวะรูปที่แสดงความเป็นหญิง หรือ ปุริสภาวะรูป ที่แสดงความเป็นชาย ย่อมเกิดขึ้นทางมโนทวาร ในขณะที่กลืนน้ำลาย บ้วนน้ำลาย หรือน้ำตาไหล น้ำมูกไหล เหงื่อไหล อาโปธาตุที่มีสภาวะไหล- เกาะกุม ย่อมเกิดขึ้นทางมโนทวาร ^{๓๕} ในขณะที่คิด พิจารณา หรือกำหนดรู้ปัจจุบันอารมณ์ หทัยวัตถุซึ่งเป็นรูปที่อาศัยเกิดของจิต เจตสิกย่อมเกิดขึ้น จิตที่ คิดพิจารณาตามธรรมชาติ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ฯลฯ มี ๓๒ ดวง คือ มโนทวารวัชชนจิต ๑ กามชวณะ ๒๐ ตทารัมมณจิต ๑๑ ส่วนจิตที่กำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบัน คือ มโนทวารวัชชนจิต ๑ มหากุศลจิต ๘ ตทารัมมณจิต ๑๑

อนึ่ง แม้วิปัสสนาชวนจิตที่เป็นญาณวิปยุตตจิตก็มีได้ในบางคราว ดังมีสาธกว่า
ภาเวนุโตปี เตสฺเสว อณฺฺตเรน ภาเวติ.

แม้ผู้เจริญภาวนาซ่อมเจริญได้ด้วยมหากุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่ง

กทาจิ ปริจยพลน ญฺณณวิปยุตตจิตฺเตหิปี สมินน

บางคราวการกำหนดรู้ย่อมมีด้วยจิตที่ไม่ประกอบ บด้วยปัญญาด้วย กำลังของความคุ้นเคย (มหากุศลญาณวิปยุตตจิต ๔)

ปลุณฺ์ สมถวิปัสสนาภาวนํ อนฺุยุณฺุชฺนตฺสฺส อนฺุตรนฺุตรา ญฺณณวิปยุตตจิตฺเตนาปี มนสิกาโร ปวตฺตติ.

การใส่ใจย่อมเป็นไปได้บ้างในบางขณะ แก่ผู้เจริญสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาที่ คล่องแคล่ว แม้ด้วยจิตที่ไม่ประกอบกับปัญญา

นอกจากนี้ แม้ตทารัมมณจิตย่อมมีได้โดยเกิดขึ้น ในลำดับต่อจากวิปัสสนาชวนจิตที่มีกำลัง อ่อน ดังสาธกในคัมภีร์ปฏิฐานว่า อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต วิปัสสนฺติ . กุสเล นิรุทฺเท วิปาโก ตทา^{๓๖} รุมฺมณฺตา อุปฺชชฺติ. ย่อมยังเห็นว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน เมื่อกุศลดับแล้ว วิบาก ย่อมเกิดขึ้นโดยความเป็นตทารมณ อหารรูปเป็นสารอาหาร ย่อมปรากฏเมื่อกินอาหารแล้วมีกำลัง วังชาเพิ่มขึ้น หรือเมื่อมิได้กินอาหารแล้วหมดเรี่ยวแรง ชีวิตรูปที่มีสภาพตามรักษารูปที่เกิดจากกรรม

^{๓๕} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสชาติอ), วิปัสสนาญย เล่ม ๑, หน้า ๑๓๕.

^{๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๖.

(กรรมชรูป) ให้ดำเนินต่อไป ย่อมปรากฏเพื่อตามรักษาปสาทรูป ภาวะรูป และหัตถรูป ซึ่งเป็นกรรมชรูปที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง โดยประการดังนี้ นักปฏิบัติพึง ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วย การกำหนดรู้รูปนามที่ปรากฏชัดในปัจจุบันนั้น ๆ ตามความเป็นจริง

อนึ่ง แม้ว่าอารมณ์ของวิปัสสนา จะเป็นได้ทั้งอารมณ์ภายในและภายนอก ดังข้อความในมหาสติปัฏฐานสูตร แต่นักปฏิบัติควรเริ่มจากการกำหนดรู้อารมณ์ภายใน คือ รูปนามที่อยู่ในร่างกายที่ยาวไม่เกินวา หนาเพียงคืบ กว้างเพียงศอก เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าแล้วก็จะสามารถรับรู้อารมณ์ภายนอกได้เอง วิธีนี้เป็น วิธีปฏิบัติของสาวกทั้งหลาย ดังปรากฏในฎีกาของอนุปทสูตรที่อธิบาย เรื่องของพระโมคคัลลานเถระผู้กำหนดรู้สภาวะธรรมบางส่วนแล้วได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ มีข้อความดังนี้

เอกเทศเมวติ สกอตตภาเว สงฺขारे อนวเสสโต ปริคฺคเหตุญจ สมฺมสึตฺตญจ อสกุโกนฺติ

อตุตฺโน อภินิหารสมฺมทาคตณฺณพลาณฺรูปุํ เอกเทศเมว ปริคฺคเหตุวา สมฺมสมฺโต^{๓๖}

คำว่า เอกเทศเมว (เพียงบางส่วน) มีความหมายว่าพระเถระได้กำหนดหยั่งเห็นเพียงบางส่วน ซึ่งตนไม่อาจกำหนดรู้และหยั่งเห็นสังขารธรรม ในอรรถภาพของตนโดยสิ้นเชิง ตามกำลังปัญญาที่ได้สั่งสมมา

ตสฺมา สสนฺตานคเต สพฺพชฺมเม, ปฺรสนฺตานคเต จ เตสํ สนฺตานวิภาคํ อกฺตฺวา พหิทฺฐา-
ภาวสามณฺญโต สมฺมสฺติ. อยํ สวากานํ สมฺมสนฺจาโร.

ดังนั้น พระเถระจึงหยั่งเห็นธรรมทั้งปวงที่เป็นไปในกระแสรูปนามของตนและหยั่งเห็นธรรมที่เป็นไปในกระแสรูปนามของคนอื่น โดยความเป็นธรรมภา ภายนอกทั่วไป มิได้กระทำการจำแนกกระแสรูปนามของบุคคลเหล่านั้น วิธีนี้เป็นวิธีหยั่งเห็นของสาวกทั้งหลาย

ด้วยเหตุนี้ นักปฏิบัติจึงไม่ควรแสวงหาหรือกำหนดรู้อารมณ์ภายนอก เช่น เสียง โดยไม่สนใจต่อสภาวะได้ยินซึ่งเป็นอารมณ์ภายใน เพราะจะทำให้จิตซัดสายฟุ้งซ่าน ส่งผลให้ สมาธิและปัญญาไม่เจริญขึ้น แม้จะปฏิบัติติดต่อกัน ๑๕ วันหรือ ๑ เดือน ก็ไม่อาจประสบความสำเร็จก้าวหน้าและ ผู้ที่มิได้กำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบัน แต่กลับไปพิจารณาว่าเป็นรูปหรือนามตามที่ตนเคยศึกษามา ก็ไม่ถูกต้อง เพราะเป็นการนึกคิดด้วยสัญญา ไม่ใช่เป็นการเจริญสติระลึกรู้อย่างแท้จริง ดังนั้น นักปฏิบัติจึงควรกำหนดรู้อารมณ์ภายในเป็นหลัก และอาจกำหนดอารมณ์ภายนอกที่มาปรากฏเองทางทวารทั้ง ๖ ได้ เช่นกัน

^{๓๖} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสิขยาตอ), วิปัสสนาญ้ย เล่ม ๑, หน้า ๑๓๗.

๑. ลักษณะการปรากฏรูป – นาม

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกากล่าวไว้ว่า อชุตตัม วา หิ วิปัสสนาภินิเวโส โหตุ พหิทฺฐา วา. อชุตตสัททฺธิขิ ปน ลกฺขณโต สพฺพมปี นามรูปี อนวเสสโต ปรีคฺคหิตเมว โหติ.^{๑๘}

การเจริญวิปัสสนาอาจมีได้ทั้งภายในหรือภายนอก แต่เมื่อการกำหนดรู้สำเร็จภายใน ก็เป็นอันกำหนดรู้รูปนามทั้งหมด โดยลักษณะ (ที่เป็นสภาวะลักษณะและสามัญญ-ลักษณะ) โดยสิ้นเชิง^{๑๙} ดังมีปรากฏในลักษณะที่จตุกกะหมายถึงธรรม ๔ ประการ คือ

รูปนลฺกขณิ	มีการแปรผัน เป็นลักษณะ
วิกิรณรสี	การกระจัดกระจาย เป็นกิจ
อพฺยาทตฺปจฺจปฏฺจานํ	มีความเป็นอภัยาทตะ เป็นผล
วิญฺญาณปฏฺจานํ	มีวิญญาณ เป็นเหตุไถ้ ^{๒๐}

รูป – นาม ที่ปรากฏชัดเจนในขณะที่เห็น เช่น รูปตาที่ใสเรียกว่า จักขุปสาทรูป วรรณรูป ที่บุคคลสามารถเห็นได้ เรียกว่า รูปารมณํ จิตที่ทำหน้าที่เห็นที่เห็น จักขุวิญญาณและจิตในวิถีเดียวกัน แห่งจักขุวิญญาณรวมถึงเจตสิกที่ประกอบกับจิต จะปรากฏขึ้นอย่างประจักษ์ในขณะที่บุคคลเห็น รูปารมณํ ในบรรดารูปนามที่ปรากฏเกิดขึ้นในขณะที่เห็น รูปารมณํ จะปรากฏเฉพาะรูปใดรูปหนึ่ง ที่มีสภาวะลักษณะอย่างชัดเจน การที่กล่าวว่า สิ่งที่เกิดขึ้นในวิถีเดียวกันนั้น หมายถึงจิต ๓๘ ดวง คือ

ปัจทวาราวชชนจิต ๑ ดวง สัมปฏิจฉนจิต ๒ ดวง สันติริณ ๓ ดวง โวฏฐัพพน จิต ๑ ดวง กามกุศลชวณะ ๘ ดวง อกุศลชวณะ ๑๒ ดวง และตทาลัมพนจิต ๑๑ ดวง จิตเหล่านี้เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุทวาร ถ้าเป็นการนับด้วยวิธีแบบ อคฺคหิตคฺคณนัย คือนัยที่ไม่นับเอาสิ่งที่นับไปแล้ว เรียกว่า ไม่นับซ้ำก็จะได้จิต ๓๕ ดวงนี้ คือตัวอย่างของการปรากฏรูปนามในขณะที่เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ได้ลิ้มรส

^{๑๘} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๑๓๘.

^{๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๕.

^{๒๐} ดูรายละเอียดใน สมพร ศรีวราทิพย์, ลักษณะที่จตุกกะ อภิธัมมัตถสังคหะ และสัตพพารมฺ, (โรงพิมพ์ หก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๓), หน้า ๔.

เป็นต้น ฟังทราบโดยทำนองเดียวกัน จิตต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นสามารถเปรียบเทียบได้ ในขณะที่จักขุ
วิญญานเกิดขึ้น^{๔๑}

ในขณะที่บุคคลได้ยินอยู่นั้น รูปนาม เช่น โสตปสาทรูป สัททรูป ที่เป็นอารมณ์ หรือที่
เรียกว่าสัททอารมณ์ โสตวิญญานคือ จิตที่ได้ยินและเจตสิกที่เกิดขึ้นในวิถีเดียวกันกับโสตวิญญาน ก็จะ
ปรากฏชัดในขณะที่บุคคลได้ยินเสียง รูปนามทั้งหลายเช่น ฆานปสาทรูป คันธารมณฺ์ ฆานวิญญานที่
จิตได้กลิ่น รวมทั้งจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นในวิถีเดียวกัน ย่อมปรากฏเกิดขึ้นในขณะที่บุคคลได้ กลิ่น
หรือดมกลิ่น รูปนามทั้งหลายเช่น ชิวหาปสาทรูป รสารมณฺ์ ชิวหาวิญญานที่เป็นจิตที่ลิ้มรส รวมทั้ง
จิตและเจตสิกที่เกิดขึ้น ในวิถีเดียวกันกับชิวหาวิญญานนั้น จะปรากฏชัดในขณะที่บุคคลกินหรือลิ้มรส
อาหาร รูปนามทั้งหลายเช่น กายปสาทรูป โผฏฐัพพารมณฺ์ ซึ่งได้ แก่ ปฐวีรูปที่หยาบหรืออ่อนนุ่ม
เตโชรูปที่เป็นอ่อนนุ่ม วาโยรูปที่เคลื่อนไหว และกายวิญญานซึ่งเป็นจิตที่ทำหน้าที่สัมผัสรวมทั้งจิต
และเจตสิกที่เกิดขึ้น ในวิถีเดียวกันกับกายวิญญานนั้น จะปรากฏชัดในขณะที่บุคคลได้สัมผัสทางกาย

ในขณะที่บุรุษและสตรีเกิดจิตสำคัญว่าตนเป็นชายหญิง อิตถิถาวรูป ซึ่งเป็นรูปที่เชื่อให้เกิด
ความเป็นหญิง ปุมถาวรูปซึ่งเป็นรูปที่เชื่อให้เกิดความเป็นชาย ก็จะปรากฏชัดจนในขณะที่ตนเองรู้ตัว
ว่าเป็นชายหรือหญิง ส่วนในขณะที่บุคคลกลืนน้ำลาย หลังน้ำตา หรือน้ำมูกไหล อาโปธาตุซึ่งทำ
หน้าที่ไหลเอิบอาบ ก็ปรากฏชัดในขณะนั้น

ในขณะที่เกิดความตรึกนึกคิดหรือทำการกำหนดพิจารณาอยู่นั้น จิตที่ทำหน้าที่คิดหรือจิตที่
ทำการกำหนดพร้อมทั้งหัวใจ หรือหทัยตถุณฺ์เป็นที่อาศัยของจิต ก็จะปรากฏชัดจนในขณะที่ตน
จิตที่คิดนั้น หมายถึง จิต ๒๐ ดวง ที่เกิดขึ้นในวิถีเดียวกันซึ่งประกอบด้วยมโนทวาราวชชนจิต ๑ ดวง
กามกุศลจิต ๘ ดวง อกุศลจิต ๑๒ ดวง ตทาลัมพนจิต ๑๑ ดวง รวม ๓๒ ดวงด้วยกัน สำหรับจิตที่
ทำการกำหนดมี ๒๐ ดวง ซึ่งประกอบด้วย มโนทวาราวชชนจิต ๑ ดวง มหากุศลชวณจิต ๘ ดวง
ตทาลัมพนจิต ๑๑ ดวง รวม ๒๐ ดวง^{๔๒}

^{๔๑} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลยาตอ), **วิปัสสนาธุณี**, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, พิมพ์
ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพฯ : หจก ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๓๕), หน้า ๑๖๑.

^{๔๒} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลยาตอ), **วิปัสสนาธุณี**, หน้า ๑๖๒.

สรุปจากการศึกษาพบว่า วิญญาณในความหมายทางพระพุทธศาสนา หมายถึง การรับรู้ทางตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ คือเกิดการกระทบกันระหว่างอายตนะภายในและอายตนะภายนอก จึงเกิดการรับรู้ การรับรู้นี้เราเรียกว่า วิญญาณ หลายคนยังมีความเข้าใจเรื่องวิญญาณอย่างผิด ๆ เพราะมีความเข้าใจว่า คนที่ตายแล้วจึงจะเรียกว่าวิญญาณ ถ้าเรามาศึกษาคัมภีร์อย่างลึกซึ้งแล้ว เราจะพบว่า ความหมายเรื่องวิญญาณ ในทางพระพุทธศาสนานั้น ได้ให้ความหมายไว้ดังนี้ว่า คำว่าวิญญาณ คือ ฐึ่แจ้งอารมณ์ทั้งปวง โดยความหมายเพียงว่าเป็นความรู้สึกหรือรับรู้ถึงสิ่งต่าง ๆ แต่มิได้หมายถึงความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง หรือรู้อย่างลึกซึ้งแบบปัญญาเป็นเพียงแค่รับรู้อารมณ์ที่มากระทบ คือ มองเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ฐึ่รส ฐึ่สีกสัมผัส และนึกคิด วิญญาณทางตาก็คือวิญญาณเห็น วิญญาณทางหูก็คือวิญญาณได้ยิน วิญญาณทางจมูกก็คือวิญญาณได้กลิ่น วิญญาณทางลิ้นก็คือวิญญาณฐึ่รส วิญญาณทางกายก็คือวิญญาณฐึ่สัมผัส วิญญาณทางสมอง ก็คือวิญญาณนึกคิด เมื่อกล่าวถึงวิญญาณยังมีศัพท์ที่เป็นไวยากรณ์ของวิญญาณ ซึ่งมีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกอยู่ ๑๐ คำ คือ^{๔๓} จิต มโน หทัย มนัส ปิณฑระ มนายตนะ มนินท ฐึ่ย์ วิญญาณขันธ มโนธาตุ และวิญญาณธาตุ ทั้ง ๑๐ คำ มีความเหมือนกันโดยอรรถ แต่ต่างกันโดยพยัญชนะเท่านั้น

^{๔๓} พ.ม. (ไทย) ๒๕/๔/๓, พ.ฐ. (ไทย) ๓๐/๕๖/๒๗, พ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๑๒/๒๑๐, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๕/๓๗๓/๔๐.

บทที่ ๔

การกำหนดรูปแบบทางวิญญานหกในการปฏิบัติวิปัสสนา

การกำหนดรูป-นามเป็นฐานในการปฏิบัติวิปัสสนาก็คือการกำหนดฐานทั้ง ๖ ที่เข้ามากระทบทางทวาร ๖ อันได้แก่ ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกายและทางใจในการปฏิบัติทวารทั้ง ๖ เป็นฐานในการเจริญสติ ถ้าไม่มีฐานแล้วเราก็ไม่สามารถที่จะกำหนดอะไรได้โดยเพราะว่าไม่มีอะไรให้เป็นเครื่องหมายได้ ดังนั้นฐานในการกำหนดวิปัสสนาจึงมีความสำคัญเช่นกันในการศึกษาครั้งนี้ผู้ศึกษามีความประสงค์ที่จะศึกษารูปนามทางวิญญาน ๖ ในการปฏิบัติวิปัสสนาในสติปัฏฐาน ๔ ดังมีประเด็นที่จะศึกษาดังนี้

๔.๑ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

๔.๒ หลักสติปัฏฐาน ๔

๔.๓ วิธีกำหนดรูปแบบวิญญานในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

๔.๑ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

วิปัสสนาจึงหมายถึงการอบรมจิตให้เกิดปัญญา โดยเกิดการพิจารณาทางปัญญาจนเห็นสภาวะตามความเป็นจริงในกฎแห่งหลักไตรลักษณ์^{๓๓} ว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาพร้อมทั้งเข้าถึงความหลุดพ้น ออกจากกิเลสตัณหาอันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ หรือทำให้สิ้นอาสวะ ซึ่งหมายถึงการบรรลุธรรมอันสูงสุดในพระพุทธศาสนา คือการเข้าถึงนิพพานเป็นหลัก ธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าโดยมีหลักการปฏิบัติด้วยวิธีปฏิบัติวิปัสสนา “วิปัสสนา” คือ ตัวปัญญาที่รู้แจ้งรูป นาม โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นต้น วิปัสสนา โดยองค์ธรรมคือ ปัญญาเจตสิก และ สหชาตธรรมที่เกิดร่วมกับปัญญา ได้แก่ วิริยะ สัมปชัญญะ สติ และสมาธิ เป็นต้น

^{๓๓} ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ,

ก. ความหมายตามหลักสัททนต์

วิปัสสนาความหมายตามหลักสัททนต์ ในคัมภีร์อภิธานวรรณนา ได้ให้ความหมายไว้ดังนี้
 วิปัสสนาสมมาทิจฺจิปุคฺคิกา ปญฺญา ภาวธา วิปัสสนาและสัมมาทิจฺจิปุคฺคิกา เป็นต้น เป็นชื่อของปัญญา
 วิปัสสนาทโย เนปภกฺกนฺตา ปริยาชา ปญฺญา ภาวธา ปญฺญาวิเสสา ตั้งแต่ วิปัสสนา ศัพท์ เนปภก ศัพท์
 เป็นประเภทของปัญญา

วิปัสสนา (วิ + ทิส เปกฺขเน + ยุ + อา) วิปัสสนา, ปัญญา, ปัญญาผู้แจ้ง. วิวิธํ อนิจฺจาทิกํ
 สงฺขารesu ปสฺสตีติ วิปัสสนา ที่เห็นสภาวะธรรมต่างๆ มีอนิจจลักษณะเป็นต้นในสังขาร ชื่อว่าวิปัสสนา
 (อาเทศ ทิสฺ ชาติเป็น ปสฺส , ยุ เป็น อน , ลปสรรหน้า) สลฺยาเวทิตฺตนิโรธสมาปฺตติยา โช คหปติ
 เทว ฆมฺมา พหุปรการา สมโถ จ วิปัสสนา จ กฺลหปติธรรม ๒ อย่างคือสมณะและวิปัสสนามีอุปการะ
 มากต่อสัตตยาเวทิตฺตนิโรธสมาปฺตติ ^{๑๔} สมมาทิจฺจิปุคฺคิกา (สมมาสทฺทูปปท + ทิส เปกฺขเน + ติ) สัมมาทิจฺจิปุคฺคิกา,
 ปัญญา, ความเห็นถูก. สมมา ทสฺสนํ สมมาทิจฺจิปุคฺคิกา ความเห็นถูก ชื่อว่าสัมมาทิจฺจิปุคฺคิกา (อาเทศ สฺตฺ เป็น ฏฺจ)
 สมมาทสฺสนลฺกขณา สมมาทิจฺจิปุคฺคิกา สัมมาทิจฺจิปุคฺคิกามีความเห็นถูกเป็นลักษณะ สภา ทูริชาโลกิยโลกุตตรวเสน,
 ตตถ ปุริมา ฉพฺพิสุทฺธิปฺปวตฺตติกาเล อิตธา ภาณทสฺสนวิสุทฺธิกาเล ลพฺภติ สัมมาทิจฺจิปุคฺคิกานั้นมี ๒ อย่าง
 คือ โลกิยสัมมาทิจฺจิปุคฺคิกาและโลกุตตรสัมมาทิจฺจิปุคฺคิกา , ใน ๒ อย่างนั้น อย่างแรกได้ในเวลาที่ความบริสุทธิ์ ๖
 อย่างเกิดขึ้น, อย่างหลังได้ในเวลาบริสุทธิ์ด้วยญาณทัสสนะ . ทสฺสวตฺตูกาสมฺมาทิจฺจิปุคฺคิกา สัมมาทิจฺจิปุคฺคิกามีวัตตฺ
 ๑๐ อย่าง ^{๑๕}

วิมฺบสา (วิ + มาน วิมฺบสา + ส + อา) วิมฺบสา, ปัญญา, ปัญญาพิจารณา, ทดลอง. วิเสเสน
 มานิชเตติ วิมฺบสา, จิตฺตาโกคาติ ปัญญาที่พิจารณาเป็นพิเศษ ชื่อว่าวิมฺบสา หมายถึง การเอาใจจดจ่อเป็น
 ต้น (อาเทศ มานุ เป็น มํ, ทิมฺมะ อี เป็น อี, ลปสรรหน้า) วิมฺบสนํ วิมฺบสา การพิจารณา ชื่อว่า วิมฺบสา
 (วิ + มํส วิมฺบสเน + อ, ทิมฺมะ อี เป็น อี)

สทฺธาหตุโถ มหานาโค อุเปกฺขาสตทฺทว สติ กิชา ลีโร ปญฺญา วิมฺบสา ฆมฺมจินฺตนา.

^{๑๔} พระมหาสมปอง มุทิตโต, คัมภีร์ อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๑๑.

^{๑๕} อ่างแล้ว.

ช่างตัวประเสริฐมีศรัทธาเป็นวง อุเบกขาเป็นงออันขาวสะอาด สติเป็นคอ ปัญญาที่
พิจารณาธรรมเป็นศิระ^{๓๖}

วิจารณ์ (วิ + จร สณฺเจ + ย + อา) ปัญญา, วิจารณ์ญาณ, ปัญญาพิจารณา. วิจารณ์เต เอ
ตยาติ วิจารณ์ ปัญญาเครื่องพิจารณาชื่อว่าวิจารณ์ (วุทธิ อ เป็น อา, อาเทศ ย เป็น อน, น เป็น
ณ) วิจารณ์ปลุณาว เสฏฺฐา ปัญญาเครื่องพิจารณานั้นแหละประเสริฐสุด เอสา เต วิจารณ์ปี ญาณ
ปัญญาพิจารณานั้นไม่มีแก่ท่าน.^{๓๗}

สมฺปชฺฌณ (สัม + ป + ณา อวโชน + ย) สติปัญญา, ปัญญา, สัมปชฺฌณปัญญารู้
ประโยชน์และมีใช้ประโยชน์เป็นต้น สมฺปชานาตีติ สมฺปชานโน ปัญญาที่เรารู้ทั่วไปถึงชื่อว่าสัมปชานะ
(อาเทศ นิคหิตเป็น ม, ณา เป็น ชา, ย อน, ลป อ) สมฺปชานสุสกาโว สมฺปชฌณํ ความเป็นปัญญารู้
ทั่วถึง ชื่อว่าสัมปชฺฌณ (สมฺปชาน + ฌณ, ลป ฌ แลสระที่ น, อาเทศ ฌ เป็น ฌ, ฌอน ฌ) ภิกขุ
อาตปปี สมฺปชฌณ น ริณฺจติ ภิกขุผู้บำเพ็ญเพียร ย่อมไม่ทอดทิ้งสัม ปชฺฌณะ สาตถกสมฺปชฌณ ฌ
สปรายสมฺปชฌณํ อสมฺโมห สมฺปชฌณันติ จตุพฺพิชฺช สมฺปชฌณํ ปัญญามี ๔ ประการ คือ ปัญญารู้
สิ่งที่เป็นประโยชน์, ปัญญารู้ว่าความและไม่รู้ความ, ปัญญารู้สถานที่ควรไปและไม่ควรไป, ปัญญาไม่
หลงลืม^{๓๘}

เนปฺกก (นิ + ปจ ปาเก + อ) สติปัญญา, ปัญญา, ปัญญาบ่มกุศลธรรมให้สุก นิสฺเสสโต
ปาเจติ กุศลธมฺเมติ นิปโก, ญาณิ ปุคฺคโต บุคคลผู้บ่มกุศลธรรมทั้งหลายให้สุกโดยไม่มีเหลือชื่อว่านิปกะ
ได้แก่บุคคลผู้มีปัญญา (อาเทศ จ เป็น ก) นิปกสุส ภาโว เนปฺกกํ ความเป็นผู้มีปัญญาชื่อว่า เนปิกกะ
(นิปก + ฌณ, ลป ฌ แลสระที่ ก, วุทธิ อ เป็น เอ, อาเทศ กย ก, ฌอน ก) เนปฺกกํ วุจฺจติ ปลุณาว
ปัญญาท่านเรียกว่า เนปิกกะ^{๓๙}

ข. ความหมายตามหลักสัททนต์

วิปัสสนาความหมายตามหลักอรรถนัย ในคัมภีร์และอรรถกถาให้ความหมายของคำว่า
วิปัสสนา ไว้ว่า คำว่า “วิปัสสนาภาวนา” ในพระไตรปิฎก ขุททกนิกายปฎิสัมภิตามรรค อธิบายไว้ว่า
วิปัสสนา คือ ปัญญา ที่ยังรู้สภาวะ(ปรากฏการณ์)ของสภาวะธรรม อารมณ์ภายในกายใจหรือ รูป กับ

^{๓๖} อ่างแล้ว.

^{๓๗} พระมหาสมปอง มุทิตโต, คัมภีร์ อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๑๑.

^{๓๘} อ่างแล้ว.

^{๓๙} อ่างแล้ว.

นาม ตามความเป็นจริงว่าสภาวะธรรมทั้งหลาย ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ ใช่อัตว์ ไม่ใช่บุคคล
ตัวตนมี ๕ ประการคือวิปัสสนาญาณ ๕ ได้แก่ อุทัพพยานุปัสสนาญาณ กังคานุปัสสนาญาณ ภยานุปัสสนา
ญาณ อาทีนวานุปัสสนาญาณ นิพพิทานุปัสสนาญาณ มุญจิตุกัมมตาญาณ ปฏิสังขา นุ-ปัสสนาญาณ
สังขารูปกชาญาณ สัจจานุโลมิกญาณ หรือ อนุโลมญาณ^{๔๐}

ในอภิธรรมปิฎก ชัมมสังคินิ ได้กล่าวถึง วิปัสสนา ” ว่าเป็น ปัญญาภิริยาที่ รู้ชัดความวิชัย
ความเลือกสรร ความวิชัยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าใจกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะ
ที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความกั่นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาหมี ोन
แผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้งความรู้ดี ปัญญาเหมือนปลูก
ปัญญาอินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนสัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่าง คือ ปัญญา แสง
สว่าง คือ ปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเพิน
ธรรม สัมมาทิฎฐิ นี้ชื่อว่า วิปัสสนาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๔๑}

ตามความหมายที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาได้กล่าวถึงวิปัสสนาไว้หลายที่ดังที่ มี
ความหมายว่า “วิปัสสนาภาวนา ” คือ การเห็นแจ้งหรือวิธีทำให้เห็นแจ้งจนชัดเจนว่า อนิจจา ทิวเสน
วิวิเรน อากาเรหิ ธมฺเม ปสฺสตีติ วิปสฺสนา^{๔๒} ปัญญาใด ย่อมเห็นสังขตธรรมมีขั้นเป็นต้น ด้วยอาการ
ต่าง ๆ มีความไม่เที่ยงเป็นต้น ฉะนั้น ปัญญานั้น ชื่อว่าวิปัสสนา และนอกจากนี้ยังมีความหมายอีกคือ

คัมภีร์อังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต ให้ความหมายว่า ปัญญาที่กำหนดรู้สังขาร^{๔๓}

คัมภีร์อังคุตตรนิกาย สัตตคกนิบาต ให้ความหมายว่า การใคร่ครวญธรรม หมายถึง การเพ่ง
พินิจพิจารณาเห็นธรรม โดยความเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์และเป็นอนัตตา^{๔๔}

คัมภีร์อังคุตตรนิกาย ให้ความหมายว่า เอกัคคตาจิตและสังขารปริคคหวิปัสสนาญาณ
ปัญญาเห็นแจ้งการกำหนดสังขารว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

^{๔๐} พุ.ป.(บาลี)๓๑/๓๑/๘๖, พุ.ป.(ไทย)๓๑/๓๑/๑๒๑.

^{๔๑} อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๕๕/๓๖-๓๗.

^{๔๒} ุรายนละเอียดใน พุ.ป.อ.(บาลี)๑/๑๕๕/๓๒๘, อภิ.สง.อ.(บาลี)๑/๑๐๐/๑๐๐.

^{๔๓} ุรายนละเอียดใน อง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๑๗๓/๗๑.

^{๔๔} ุรายนละเอียดใน อง.สตตค.อ. (บาลี)๓/๒๐/๑๖๕, อง.สตตค.ฎีกา. (บาลี) ๓/๒๐/๑๕๒.

คัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวินีได้อธิบายไว้ว่า “อนิจจาทีวิวิธการโต ทสฺสนตเถน วิปสฺสนา สงฆาตานุจ” แปลว่า ที่เรียกว่าวิปัสสนาเพราะ อธิบายว่าเห็นโดยอาการต่าง ๆ ตลอดจนอนิจจะ คือ ความไม่เที่ยงและท่านวิปัสสนาจารย์ได้ให้วิเคราะห์ศัพท์ไว้อีกในหนึ่งว่า “วิเสเสน ปสฺสตีตวิปสฺสนา วิสิฏฺจตุโธ วิเสสสทุโท” เรียกว่า วิปัสสนา เพราะอธิบายว่า เห็นแปลกประหลาด ศัพท์ว่า วิเสส มี อรรถว่า แปลกประหลาด คือ เห็นสภาวะหรือปรากฏการณ์แปลก ๆ ประหลาด ๆ ถ้าเป็นรูปหรือนิมิต ก็เห็นได้แจ่มแจ้งชัดเจนยิ่งกว่ามองเห็นด้วยตาเนื้อ คือ ลืมตาดูเสียอีกและได้เห็นต่าง ๆ เห็นแปลก ๆ เพราะฉะนั้น

เห็นได้ว่า คำว่า “วิปัสสนา” ตามที่กล่าวมานี้ พอ สรุปความหมายตามที่กล่าวมาได้ว่า “วิปัสสนา”หรือที่เรียกว่า การกระทำอันเป็นที่ตั้งแห่งการเห็นแจ้งในรูปนาม โดยความเป็นพระไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ที่เกิดขึ้นทางทวารทั้ง ๖ องค์กรรมของวิปัสสนากาวนาได้แก่ ปัญญาเจตสิก ในอีกความหมายหนึ่ง วิปัสสนามาจากคำสองคำ คือ วิ แปลว่า แจ่มแจ้ง กับ ปัสสนา แปลว่า การเห็น วิปัสสนา จึงหมายถึง ปัญญาที่เห็นแจ้งชัดในรูปนามหรือขันธ ๕ ว่ามีลักษณะของความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่ใช่ตัวตน เป็น กาวนาม ยปัญญาที่ทำให้เข้าใจถึงอริยสัจ ๔ จนบรรลุ มรรค ผล นิพพาน ตามกำลังสติปัญญาญาณของโยคีบุคคล^{๕๕}

ความหมายของ“วิปัสสนา” ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ความหมายของ วิปัสสนา นั้น มีอยู่ในพระอภิธรรมปิฎกัมมสังคณีว่า กตมา ตสฺมี สมเย วิปสฺสนา โหติ? ยา ตสฺมี สมเย ปญฺญา ปชานา, วิจโย ปวิจโย ฌมฺมวิจโย, สลฺลทกฺขณา อุลกฺขณา ปจฺจุปลกฺขณา,ปณฺฑิตฺจํ โกสลฺลํ เนปฺปญฺญํ, เวทฺทพฺยาจินฺดา อูปปริกฺขา, ภูรี เมธา ปรีณายิกา, วิปสฺสนา สมฺปชฺชณฺณ ปโตโท, ปญฺญา ปญฺจนฺนุทฺธิยํ ปญฺญาพลํ, ปญฺญาสคฺคํ ปญฺญาปาสาโท ปญฺญาอาโลโก ปญฺญาโอภาโส ปญฺญาปชฺโชโต ปญฺญารตนํ, อโมโห ฌมฺมวิจโย สมฺมาทิฏฺฐิ; อโย ตสฺมี สมเย วิปสฺสนา โหติ.^{๕๖}

วิปัสสนา ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน ? ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่

^{๕๕} ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์, (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย , ๒๕๕๕, หน้า ๔๒๖-๔๒๘.

^{๕๖} ดูรายละเอียดใน อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๕๕/๓๐, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๕/๓๖.

ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคันคืด ความใคร่ครวญปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญา เครื่องนำ ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญาอินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือน ศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญาแสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญา เหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ ธรรม - วิจัยสัมโพชฌงค์ อันเป็น องค์มรรค นับเนื่องในมรรคในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าวิปัสสนาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น.^{๔๗}

อีกนัยหนึ่งก็คือ ธรรม ๒ ประการที่ควรเจริญ คือ สมถะ การฝึกจิตให้สงบเป็นสมาธิ และ วิปัสสนา ความเห็นแจ้ง.^{๔๘} อารมณ์ที่เป็นปรมาัตถธรรม คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน หรือ รูป-นาม จิต เจตสิก รูป เป็นธรรมข ทิศำรงอยู่ชั่วขณะ ประจักษ์ไปตามเหตุปัจจัย เป็นสังขตธรรมหรือสังขาร ส่วนพระนิพพานเป็นอสังขตธรรมหรือวิสังขาร การพัฒนาจิต เจตสิกที่เหมาะสมแก่งานให้เกิดขึ้นอัน ประกอบด้วยสติ สมาธิ และปัญญา กระบวนการอันนี้ คือ วิปัสสนา มีลักษณะ ๓ คือ ๑. วิปัสสนา กำหนดรู้สังขาร ๒. วิปัสสนาที่เป็นผลของสมาบัติ ๓. วิปัสสนาที่เป็นนิโรธสมาบัติ วิปัสสนา แปลว่า รู้แจ้ง รู้วิเศษ หรือ เห็นแจ้ง เห็นวิเศษ เป็นชื่อของปัญญา ได้แก่ ปัญญาที่รู้แจ้งปัจจุบัน รูป นาม ไตรลักษณ์ มรรค ผล นิพพาน ปัญญาที่รู้แจ้งวิ สุทธิ๗ หรือ ปัญญาที่รู้แจ้งวิปัสสนาญาณ ๑๖ เพราะธรรม ๒ ประการ คือ สมถะ และ วิปัสสนา จักเป็นไปเพื่อรู้แจ้งธรรมชาติหลายประการ^{๔๙} โดยมีใจความว่า “เมื่อบุคคลนั้นเจริญมรรคมีองค์ ๘ นี้อย่างนี้ สติปัญญา ๔ กี่ดี สัมมปธาน ๔ กี่ดี อธิปไตย ๔ กี่ดี อินทรีย์ ๕ กี่ดี พละ ๕ กี่ดี โพชฌงค์ ๗ กี่ดี ย่อมถึงความเจริญเต็มที่ ธรรม ๒ นี้ คือ (๑) สมถะ (๒) วิปัสสนา ของเขาย่อมเคียงคู่กันไป บุคคลนั้นกำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ด้วย ปัญญาอันยิ่ง (อุปาทานขันธ ๕) ย่อมละธรรมที่ควรละด้วยปัญญาอันยิ่ง (๑. อวิชชา ๒. ภวตัณหา) ย่อมเจริญธรรมที่ควรเจริญด้วยปัญญาอันยิ่ง (๑. สมถะ ๒ วิปัสสนา) ย่อมทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้ แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง (๑. วิชชา ๒. วิมุตติ)^{๕๐}

^{๔๗} ดูรายละเอียดใน อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๕๕/๓๐, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๕/๓๖.

^{๔๘} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๐๔, ๓๕๒/๑๕๔, ๒๔๒, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔, ๓๕๒/๒๕๖, ๓๖๕.

^{๔๙} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๕๓/๑๖๕, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๕๓/๒๓๕.

^{๕๐} ดูรายละเอียดใน สุทธิ. (บาลี) ๑/๔๓/๑๑๕.

หลักการปฏิบัติกรรมฐานที่ปรากฏในพระไตรปิฎก มี ๒ ประเภท คือ

ก. สมถกรรมฐาน หมายถึง อุบายพัฒนาจิตให้เกิดความสงบ (จากนิวรรณ์ ๕) โดยมี วัตถุประสงค์เพื่อให้เกิดสมาธิ ฌานสมาบัติ หรือ โลกียอภิญญา เป็นขบวนการพัฒนาศักยภาพของสมาธิ มี ๗ หมวด ๔๐ กอง คือ กสิณ ๑๐ อสุภ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ พรหมวิหาร ๔ อารูป ๔ สัจญา ๑ วัฏฐาน ๑^{๕๑} สมถกรรมฐาน มีสมมุติบัญญัติเป็นอารมณ์ จุดมุ่งหมายสูงสุดได้เพียงโลกียสุขคือ สุขที่ยังต้องเที่ยว อยู่ในวัฏสงสารและองค์ประกอบที่สำคัญมี ๓ อย่าง คือ

- ๑) นิจลัทธิขณะ เห็นสรรพสิ่งทั้งหลายว่าเที่ยงแท้แน่นอน
- ๒) สุขลัทธิขณะ พอใจในฌานสมาบัติไม่ปรารถนาความหลุดพ้น
- ๓) อัถลัทธิขณะ มีอึดตายตัวตนสามารถบังคับได้ตั้งใจปรารถนาเป็น โลกียอภิญญา

ข) วิปัสสนากรรมฐาน หมายถึง วิธีการฝึกฝนพัฒนาปัญญา อาศัยสมม ติบัญญัติเป็นฐาน เพื่อเข้าถึงปรมาตม์เป็นอารมณ์ มี ๖ หมวด หรือเรียกว่าวิปัสสนาภูมิ มีขั้น ๕ อายุคนะ ๑๒ ชาติ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ ปฏิจสงมุปปาท ๑๒ อริยสัจ ๔^{๕๒}

เมื่อกล่าวโดยองค์รวมก็คือ สติปั ฏฐานสูตร^{๕๓}นั่นเอง ที่เป็นแนวทางการปฏิบัติธรรมใน พระพุทธศาสนา เพราะเป็นทั้งสมถและวิปัสสนาอยู่ในตัว เป็นมรรควิถีหรือมรรคภาวนา ที่ผู้ใฝ่ความ หลุดพ้นพึงสำเนียง มรรคปฏิบัติทาที่ให้เกิดความดับทุกข์ เปรียบเหมือนแพที่อาศัยข้ามห้วงน้ำใหญ่ กล่าวคือโอฆะ ทางที่ไปถึงสังขต ธรรม^{๕๔} เพื่อทำให้แจ้งอรหัตผล กล่าวคือ ธรรมอันเกษมจากโยคะ^{๕๕} เพื่อละระคะ โทสะ โมหะ กระทำให้แจ้งพระนิพพาน^{๕๖} คือความบริสุทธิ์แห่งพรหมจรรย์อันเป็น จุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา

ในเบื้องต้นของหลักพุทธธรรมนั้น มุ่งพัฒนาความบริสุทธิ์แห่งศีล สำรวมในพระปาติโมกข์ เพียบพร้อม ด้วยอาจารย์และ โจร มีปกติเห็นภัยในโทษแม้เล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบท ทั้งหลาย สัจจจากาม ละอกุศลธรรมทั้งหลาย เป็นฐานพัฒนาองค์ธรรมอื่นๆ ความถึงพร้อมด้วยศีล

^{๕๑} ดูรายละเอียดใน อภ.วิ. (บาลี) ๓๕/๒-๓๕๔/๑-๒๒๘, อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒-๓๕๔/๑-๓๐๕.

^{๕๒} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๗๓-๓๐๐/๓๒๕-๓๕๑, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒-๓๗๓/๓๐๑-๓๐๒.

^{๕๓} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๗๓-๓๐๐/๓๒๕-๓๕๑, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒-๓๗๓/๓๐๑-๓๐๒.

^{๕๔} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๗๖/๔๕๑.

^{๕๕} ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๗๔/๑๓๒.

^{๕๖} ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๓๓๐/๒๓๕, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๓๐/๓๔๘.

สัมปทาส่งผลให้ได้บรรลुरुูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ จัดเป็นสมาธิสัมปทา เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิผูกค่อง ไม่มีกิเลสเพียงคังเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง จิตตั้งมั่นไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้นั้นย่อมโน้มจิตไปเพื่อวิชา ๘ ประการ จัดเป็นปัญญาสัมปทา^{๕๗} เป็นเหตุให้บริสุทธิบริบูรณ์ เป็นหลักเป็นแก่นของศาสนา เป็นธรรมที่พระพุทธองค์ทรงสรรเสริญ^{๕๘} ดังพระพุทธองค์ตรัสว่า เราตถาคตเป็นผู้ ล้ำเลิศในศีลอันยอดเยี่ยมคือ อริศีล เป็นผู้เลิศในตบะที่กีดกันกิเลสอันยอดเยี่ยมคือ อริเชษฐะ เป็นผู้เลิศในปัญญาอันยอดเยี่ยมคือ อริปัญญา เป็นผู้เลิศในเรื่องความหลุดพ้นคือ อริวิมุตติ^{๕๙} อย่างอื่นที่ยอดเยียมกว่าและประณีตกว่าสัมปทาเหล่านี้ไม่มีอีกแล้ว มรรคปฏิบัติหรือทางและข้อปฏิบัติที่ผู้ปฏิบัติตามจะรู้เอง พึงทำให้แจ้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะด้วยปัญญาอันยิ่ง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน เป็นธรรมที่ประณีตที่ผู้มุ่งประพฤติพรหมจรรย์มุ่งเพื่อจะบรรลุ อันเป็นหนทางแห่งมรรควิธี เมื่อกล่าวโดยหลักทฤษฎีและหลักวิชาการแล้ว คือ พระสัทธรรม ๓ ประการ ที่เป็นโครงสร้างหลักในการพัฒนาจิตวิญญาณจากปุถุชนให้เป็นปัญญาชนและเข้าถึงความเป็นอริยบุคคลในที่สุด ก็คือ

- ๑). ปริยัติสัทธรรม คือ คำสั่งสอนที่จะต้องเล่าเรียน ได้แก่ พุทธพจน์ เปรียบเหมือนการศึกษาแผนที่ในการเดินทาง
- ๒). ปฏิบัติสัทธรรม คือ ปฏิบัติที่จะต้องปฏิบัติ ได้แก่ อัญญสังกมรรค หรือ ไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา
- ๓). ปฏิเวธสัทธรรม หรือ อริยมสัทธรรม คือ ผลอันจะพึงเข้าถึงหรือบรรลุด้วยการปฏิบัติ ได้แก่ มรรค ผล และนิพพาน

๔.๒ หลักสติปัฏฐาน ๔

รูปแบบที่ปรากฏในพระไตรปิฎกเป็นรูป ธรรมมากที่สุด ก็คือ มหาสติปัฏฐานสูตร^{๖๐} ซึ่งเป็นได้ทั้งสมถะและวิปัสสนา ดังที่สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ นิคมของชาวกรู ชื่อกัมมาสซัมมะแคว้นกรู ณ ที่นั่นแล พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย” ภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสเรื่องนี้ว่า

^{๕๗} ที.ที. (ไทย) ๕/๗-๒๗/๓-๑๐.

^{๕๘} ดูรายละเอียดใน อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๔๔/๓๕๓.

^{๕๙} ดูรายละเอียดใน ที.ที. (บาลี) ๕/๔๐๒/๑๗๒-๑๗๓, ที.ที. (ไทย) ๕/๔๐๒/๑๗๑.

^{๖๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๕/๑๐๑, ส.ม. (ไทย) ๑๕/๓๖๗/๒๑๒-๒๑๑.

เอกายโน อัย ภิกขเว มกุโค สตุตตานัน วิสุทฺธิยา โสกะปริเทวานัน สมตฺติกุมาย ทุกฺขโทมนสฺสํ อตฺตงฺกมย ฌายสฺส อธิคฺมาย นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยาย ยทิทํ จตฺตารโ สติปฺปฏิฐานา. กตเม จตฺตารโ? อิท ภิกขเว ภิกขุ กาย กายานุปสฺสี วิหริติ อาตปปี สมฺปชาโน สติมา วินยฺย โลเก อภิชฌาโทมนสฺสํ เวทนาสุ เวทนานุปสฺสี วิหริติ อาตปปี สมฺปชาโน สติมา วินยฺย โลเก อภิชฌาโทมนสฺสํ จิตฺเตจิตฺตานุสฺสี วิหริติ อาตปปี สมฺปชาโน สติมา วินยฺย โลเก อภิชฌาโทมนสฺสํ ฌเมสฺส ฌมฺมานุปสฺสี วิหริติ อาตปปี สมฺปชาโน สติมา วินยฺย โลเก อภิชฌาโทมนสฺสํ.

ภิกษุทั้งหลายทางนี้เป็นทางเดียวเพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน เพื่อทำให้แจ้งนิพพาน ทางนี้ คือสติปัฏฐาน^{๑๑๑} ๔ ประการ. สติปัฏฐาน ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑) พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

๒) พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

๓) พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

๔) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้.^{๑๑๒}

การตั้งสติกำหนดพิจารณากาย เรียกว่า กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีอาการ ๑๔

การตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนา เรียกว่า เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีอาการ ๘

การตั้งสติกำหนดพิจารณาจิต เรียกว่า จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีอาการ ๑๖

การตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม เรียกว่า ธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีอาการ ๕

ก.กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๑๑๓} (Contemplation of the body) คือ การพิจารณากายในกายอยู่ในอาการกาย ๑๒ มีความเพียรกำหนดในอิริยาบถสี่ มีสติระลึกรู้เท่าทันปัจจุบันทุกขณะ การพิจารณากายแบ่งออกเป็น ๖ หมวด

^{๑๑๑} ดูรายละเอียดใน ที.ม.อ.๓๗๓/๓๖๘, ม.ม.อ.๑/๑๐๖/๒๕๓.

^{๑๑๒} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๓/๒๔๘, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑-๓๐๒

- ๑.พิจารณาลมหายใจเข้า ลมหายใจออก ให้เห็นการไหลเข้าไหลออกติดต่อกัน
- ๒.พิจารณาอิริยาบถ คือพิจารณาให้รู้ความเป็นไปของการเดิน ยืน นั่ง นอน
- ๓.พิจารณาสัมปชัญญะ คือพิจารณาความรู้สึกตัวในการเคลื่อนไหวทางกาย
- ๔.พิจารณาสัมผัสปฏิภูม คือพิจารณาอาการกาย ๑๒ ในกายของตนตั้งแต่เส้นผมจนถึงปลายเท้า
- ๕.พิจารณาธาตุทั้ง ๔ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ ในกายของตนตามความเป็นจริง
- ๖.พิจารณาซากศพ ซึ่งมีลักษณะต่าง ๆ กันถึง ๕ ลักษณะในป่าช้า ๕ ในฐานะกาย

กายนุปัสสนาสติปัฏฐานเป็นการใช้สติพิจารณากำหนดรู้อาการที่ปรากฏทางกายคือเอาสติไปตั้งไว้ที่กายในอิริยาบถต่าง ๆ ดังที่พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ในพระไตรปิฎกมีพระบาลีรับรองว่า “กา-เย กายนุปัสสี วิหริติ อาตปปี สมุปชาโน สติ มา”^{๑๐๓} ตามกำหนดรู้อาการของกาย อย่างหนึ่งในบรรดาอาการที่ปรากฏอยู่ได้แก่ การตามรู้ลมหายใจ การตามรู้อิริยาบถใหญ่ทั้งสี่คือ ยืน เดิน นั่ง และนอน การตามรู้อิริยาบถย่อยต่าง ๆ เช่น การเหยียด การก้ม การเหลียว การแล การเคลื่อนไหว การก้ม การหัน การเอี้ยว การยัน การตะแคง การถู การละ เป็นต้น^{๑๐๔}

ในพระสูตรต้นตปิฎกเล่มที่ ๑๐ หน้า ๒๑๖ ได้ตรัสไว้ว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ พิจารณาภายในกาย เป็นภายใน มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอกิขณาและโทมนัสในโลกอยู่ เมื่อภิกษุพิจารณาภายในกายเป็นภายในอยู่ ย่อมตั้งจิตไว้โดยชอบพร้อมใจโดยชอบ ในกายนุปัสสนานั้น ฯ^{๑๐๕}

๑.อิริยาบถบรรพ

ว่าด้วยการตามกำหนดรู้อิริยาบถใหญ่ของร่างกาย ๔ อย่างคือ การยืน การเดิน การนั่ง และการนอน ดังที่พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ในพระสูตรต้นตปิฎกเล่มที่ ๑๐ ว่า ภิกษุเมื่อเดิน ก็รู้ชัดว่าเราเดิน เมื่อยืนก็รู้ชัดว่าเรายืน เมื่อนั่ง ก็รู้ชัดว่าเรานั่ง เมื่อนอนก็รู้ชัดว่าเรานอน หรือ เธอตั้งกายไว้ด้วยอาการอย่างใด ๆ ก็รู้ชัดอาการอย่างนั้น ๆ ดังพรรณนามาจะนี้ ฯ^{๑๐๖}

^{๑๐๓} ม.มู.๑๐/๑๐๗/๑๐๒-๑๐๕.

^{๑๐๔} ดูรายละเอียดใน ที.มหา (บาลี) ๑๐/๒๗๓/๓๒๒.

^{๑๐๕} ดูรายละเอียดใน ที.ที.(บาลี) ๑๐/๓๓๔-๓๓๕/๒๔๘-๒๕๔.

^{๑๐๖} ที.ม (ไทย) ๑๐/๓๗๔/๓๐๓-๓๐๔.

^{๑๐๗} อ้างแล้ว.

ก) อิริยาบถยืน การยืน คือ กายทั้งส่วนบนและส่วนล่างตั้งตรงและนิ่งหรือการเหยียดทั้งในแนวตั้ง ซึ่งเป็นการตั้งตรงของร่างกายอันจัดเป็นสภาวะตั้งของธาตุลมกำหนด อิริยาบถยืนเป็นการฝึกปฏิบัติสติปัฏฐานในหมวดว่าด้วยอิริยาบถซึ่งพระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ใน พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๑๐ ว่า คุกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อยืนก็รู้ชัดว่าเรายืน สติของเธอที่ตั้งมั่น อยู่ว่า กายมีอยู่ ก็เพียงสักว่าความรู้ เพียงสักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น ฯ^{๑๐๘} ดังมีพระบาลีรองรับใน มหาสติปัฏฐานสูตรว่า จิ โด วา จิ โดมุหิติ ปชานาติ^{๑๐๙} แปลว่า เมื่อยืนอยู่ ก็มีสติกำหนดรู้ตัวว่ายืนอยู่คำกำหนด :ยืนหนอ เรียกว่า การยืน^{๑๑๐}.

ข) อิริยาบถเดิน การเดินจงกรม เป็นการฝึกปฏิบัติวิปัสสนา ภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ในหมวดอิริยาบถบรรพ พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ในพระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๑๐ ว่า ภิกษุเมื่อเดิน ก็รู้ชัดว่าเราเดิน สติของเธอที่ตั้งมั่น อยู่ว่า กายมีอยู่ ก็เพียงสักว่าความรู้ เพียงสักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น ฯ^{๑๑๑} ดังมีพระบาลีอ้างว่า “คจฺจนฺโต วา คจฺจนามิติ ปชานาติ”^{๑๑๒} เมื่อเดินอยู่ ก็กำหนดรู้ว่าเดินอยู่ และเมื่อเดินจงกรม ไป ยืน กลับ ก็เป็นการเจริญสติปัฏฐานในหมวดสัมปชัญญะ บรรพมีว่า อภิกฺกนฺเต ปฏิกฺกนฺเต สมฺปชานการิ โหติ^{๑๑๓} เป็นผู้ทำความรู้ตัวทั่วในอรรถกถาได้กล่าวถึงในการยืนไว้ว่า ในบรรดาการยืน นั้น จิต(ความคิด) เกิดขึ้นว่า เราจะยืน จิตนั้นจะให้วาโยเกิด จะให้การไหววาโยเกิด .ภาวะที่กายทั้งหมด ตั้งแต่ที่สุด (คือศีรษะถึงปลายเท้า) ยึดขึ้นโดยกายแผ่ขยายของวาโยธาตุที่เกิดจากกิริยาของ จิต พร้อมในการก้าวไปข้างหน้า ในการถอยกลับข้างหลัง

ในอรรถกถาได้กล่าวถึงการเดินไว้ว่า ความว่า เดินไป โดยการแผ่ขยายของวาโยธาตุที่เกิดจากกิริยาของจิต.วาโยธาตุเกิดจากจิตเพราะฉะนั้น ภิกษุนี้ จะรู้ชัด (อิริยาบถ) อย่างนี้ว่า จิต (ความคิด) เกิดขึ้นว่า เราจักเดิน จิตนั้นจะให้วาโยเกิด จะให้การไหววาโยเกิด .การเคลื่อนไหวกายทั้งหมดไป ข้างหน้า โดยการแผ่ขยายของวาโยธาตุอันเกิดจากกิริยาของจิต เรียกว่า การเดิน^{๑๑๔}.

^{๑๐๘} ที.ม (ไทย) ๑๐/๒๗๕/๒๑๗.

^{๑๐๙} คุรายละเอียดยใน ที.มหา.(ไทย)๑๐/๓๗๕/๒๔๕.

^{๑๑๐} คุรายละเอียดยใน ที.ม.อ. (ไทย)๑๔/๒๕๕, ม.ม.อ. (ไทย) ๑๗/๑๓๔/๖๗๕.

^{๑๑๑} ที.ม(ไทย) ๑๐/๒๗๕/๒๑๗.

^{๑๑๒} คุรายละเอียดยใน ที.มหา.(ไทย) ๑๐/๓๗๕/๒๔๕.

^{๑๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๐.

^{๑๑๔} คุรายละเอียดยใน ที.ม.อ (ไทย) ๑๔/๒๕๕, ม.ม.อ.๑๗/๑๓๔/๖๗๕.

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้กล่าวถึงการเดินก้าวเท้าไว้ ๖ ส่วน หรือ ๖ ระยะไว้ดังนี้ “ตโต เอกปทวาริ อุตฺตรณ-อดิหรณ-วิตฺติหรณ-โวสุสฺซชน-สนฺนิกฺเขปน-สนฺนิรุมฺภน-วเสน ฉ โกฏฺจาเส กโรติ” แปลว่า ครั้นแล้วกระทำการแบ่งก้าวเท้าก้าวหนึ่งออกเป็น ๖ ส่วน คือ^{๑๑๕}

๑. อุตฺตรณ นาม ปาทสฺส ภูมิโต อุกฺขิปนํ -ยกเท้าขึ้นจากพื้น เรียกว่า อุตฺตรณะ (ยก)
๒. อดิหรณ นาม ปฺรุโต หรณํ -ย่นเท้าไปข้างหน้า เรียกว่า อดิหรณะ (ย่าง)
๓. วิตฺติหรณ นาม ขาณฺุ กณฺุฏก ทิฆฆาติอาทิสฺสุ กิณฺุจเทว ทิสฺวา อิตฺโต จิตฺโต จ ปาทสฺสจฺรณํ - เมื่อเห็นหนามหรือเห็นทิวเขาติดเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วก้าวเท้าไปข้างโน้น และ ข้างนี้ เรียกว่า วิตฺติหรณะ (ย้าย หรือ ยั้ง)
๔. โวสุสฺซชน นาม ปาทสฺส โอโรปนํ -หย่อนเท้าลงต่ำ เรียกว่า โวสุสฺซชนะ (ลง)
๕. สนฺนิกฺเขปนํ นาม ปฐฺวิเตเล จฺจปนํ -วางเท้าลงบนพื้นดิน เรียกว่า สนฺนิกฺเขปนะ (เหยียบ)
๖. สนฺนิรุมฺภนํ นาม ปฺนุ ปาทุทฺตรณกาเล ปาทสฺส ปจฺวียา สทฺธิ อภินิปรูปิณฺุ -กดเท้าข้างหนึ่ง เรียกว่า นิรุมฺภณะ (กด)

ส่วนในการปฏิบัติวิปัสสนากาวา พระวิปัสสนาจารย์ท่านนำเอาระยะหรือจังหวะมา แบ่งแยกเป็นขั้นตอน เพื่อวัตถุประสงค์ในการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน โดยกำหนดให้เดินเป็นระยะ หรือจังหวะเริ่มตั้งแต่เดินจงกรม ๑ ระยะไปก่อน แล้วจึงจงกรม ๒ ระยะ, ๓ ระยะ ๔ ระยะ, ๕ ระยะ, และ ๖ ระยะ เข้าใจว่า ท่านคงอนุโลมตามการแบ่งก้าวหนึ่งๆ ออกเป็น ๖ ส่วน เช่น กล่าวใน คัมภีร์วิสุทธิมรรค โดยท่านวิปัสสนาจารย์กำหนดแบ่งไว้ เพื่อสะดวกในการปฏิบัติเป็นขั้นๆ ดังนี้^{๑๑๖}

จงกรม ๑ ระยะ	วิธีกำหนด	ขวาย่างหนอ – ซ้ายย่างหนอ
จงกรม ๒ ระยะ	วิธีกำหนด	ยกหนอ – เหยียบหนอ
จงกรม ๓ ระยะ	วิธีกำหนด	ยกหนอ – ย่างหนอ – เหยียบหนอ
จงกรม ๔ ระยะ	วิธีกำหนด	ยกส้นหนอ – ยกหนอ – ย่างหนอ – เหยียบหนอ
จงกรม ๕ ระยะ	วิธีกำหนด	ยกส้นหนอ – ยกหนอ – ย่างหนอ – ลงหนอ – ถูกหนอ
จงกรม ๖ ระยะ	วิธีกำหนด	ยกส้นหนอ ยกหนอ – ย่างหนอ – ลงหนอ – ถูกหนอ – กดหนอ

^{๑๑๕} ดูรายละเอียดใน วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๒๕๑.

^{๑๑๖} ดูรายละเอียดใน ธนิต อยู่โพธิ์, วิปัสสนาภิธาน, พิมพ์ครั้งที่ ๗ พ.ศ. ๒๕๔๐, หน้า ๒๘.

ในการแบ่งก้าวเท้า ก้าวหนึ่งๆ ออกเป็น ๖ ส่วน ในคัมภีร์ วิสุทธิมรรค อาจเปรียบเทียบกับ การเดินจงกรม ๖ ระยะตามหลักของพระวิปัสณาจารย์ อย่างกว้างๆ โดยไม่เคร่งครัดกับคำแปลข้างต้น ดังนี้

๑. อุทฺธระณะ (ยก)	เทียบกับ	ยกช่นหนอ
๒. อติหระณะ (ย่าง)	เทียบกับ	ยกหนอ
๓. วิติหระณะ (ย้าย)	เทียบกับ	ย่างหนอ
๔. โวสสัชชนะ (ลง)	เทียบกับ	ลงหนอ
๕. สันนิทฺเทปนนะ (เหยียบ)	เทียบกับ	ถูกหนอ
๖. นิรุณณะ (กด)	เทียบกับ	กดหนอ

ประโยชน์ของการเดินจงกรม ๕ ประการ พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงอานิสงส์ของการเดินจงกรมไว้ในสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาตไว้ ๕ ประการดังนี้^{๑๑๖}

๑. อุตฺธานกฺขโม โหติ - เดินทางไกลได้ทน
๒. ปธานกฺขโม โหติ - มีความอดทนในการทำสมาธิเพียร
๓. อปฺปาพาโธ โหติ - มีสุขภาพแข็งแรงดี(โรคภัยไข้เจ็บน้อย)
๔. อสิตํ ปิตํ ขายิตํ สายิตํ สมฺมาปรินามํ กจฺจติ - อาหารที่รับประทานแล้วย่อยง่าย
๕. จงฺกมาธิคฺโต สมာธิ จิรภูจฺจิติโก โหติ - สมาธิที่ได้จากการเดินจงกรม ตั้งอยู่ได้นาน

ค) อธิบายถนัด ในอธิบายถนัดหรือนั่งกำหนด (Sitting Meditation) นี้พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ในพระสุตตันตปิฎกเล่มที่ ๑๐ หน้า ๓๐๒ ว่า ภิกษุตามรู้ในกองรูปว่าเป็นกองรูปอยู่ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ไปสู่ว่างก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า ดังนี้^{๑๑๗} ดังมีพระบาลีกถาว่ารับรองไว้ว่า “นีสีทติ ปรลลงกํ อาภุชิตฺวา อฺชฺช กายํ ปณิชาย, ปริมุขํ สตี อฺปฺภุจฺเจตฺวา”^{๑๑๘} แปลว่า นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า ดังนี้

^{๑๑๖} ดูรายละเอียดใน อง.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๒๕/๓๑.

^{๑๑๗} ที.มหา.(ไทย) ๑๐/๓๗๔/๓๐๒.

^{๑๑๘} อ่างแก้ว.

อีกประการหนึ่งในคัมภีร์อรรถกถาได้แสดงอิริยาบถนั่งไว้ว่า การนั่งได้เพราะการแผ่ไปของ วาโยธาตุอันเกิดแต่การทำของจิต . เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้น้อมมรรู้ชัด (อิริยาบถ) อย่างนี้ คือ จิต (ความคิด) เกิดขึ้นว่า เราจะนั่ง จิตนั้นก็ทำให้เกิดวาโยธาตุ ๆ ก็ทำให้เกิดวิญญูติความเคลื่อนไหว ความคู้กายเบื้องล่าง ลง ทรงกายเบื้องบนตั้งขึ้น ด้วยความไหวตัวแห่งวาโยธาตุอันเกิดแต่การทำของจิต เรียกว่านั่ง.^{๑๒๐}

ง) อิริยาบถนอน การนอน คือ การเหยียดทางขวางโดยวางราบทั้งตัวอันจัดเป็นสภาวะตั้งของ ชาติวมซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ในพระสูตรตันตปิฎก เล่มที่ ๑๐ ว่าดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุ เมื่อนอนก็ รู้ ชัดว่าเรานอน สติของเธอที่ตั้งมั่น อยู่ว่า กายมีอยู่ ก็เพียงสักว่าความรู้ เพียงสักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น ฯ^{๑๒๑} การกำหนดอิริยาบถนอนดังมีปรากฏในกายนุสัสนานุสัสนิปปิฎฐานแห่งมหาสติปิฎฐานสูตรว่า “สยาโน วา สยาโนมูหิตี ปชานาติ”^{๑๒๒} เมื่อนอนอยู่ก็ให้รู้ชัดว่านอนอยู่

ในอรรถกถาได้กล่าวถึงอิริยาบถนอนไว้ว่า จิตเกิดขึ้นว่าเราจะนอน จิตจะให้วาโยนั้นเกิด จะให้การเคลื่อนไหววาโยเกิด . การเหยียดร่างกายทั้งหมดออกไปตามทางขวาง โดยการแผ่ขยายของ วาโยธาตุที่เกิดจากกิริยาของจิต เรียกว่า การนอน.^{๑๒๓}

๒. อิริยาบถสัมปชัญญะบรรพ

ในอิริยาบถย่อยมีมากที่สุดแต่แต่กายจะเคลื่อนไหวไปมา เช่น ก้าวไป ถอยกลับ เหลียวซ้าย แล ขวา คู้เหยียด เป็นต้น เมื่อจะกล่าวโดยย่อ ๆ ก็ได้แก่ อาการเคลื่อนไหวไปมาต่าง ๆ ของร่างกายนั่นเอง ดังมีที่มาในพระสูตรตันตปิฎกเล่มที่ ๑๐ หน้าที่ ๓๐๕ กล่าวไว้ว่า ภิกษุยอมทำความรู้สึกตัวในการ ก้าว ใน การถอย ในการแล ในการเหลียว ในการคู้เข้า ในการเหยียดออก ในการทรงผ้าสังฆาฏิบาตรและจีวร ใน การฉัน การค้ำ การเคี้ยว การลิ้ม ใน การถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ ย่อมทำความรู้สึกตัว ในการเดิน การ ยืน การนั่ง การหลับ การตื่น การพูด การนิ่ง ดังพรรณนามาจะนี้ ฯ^{๑๒๔}

^{๑๒๐} ดูรายละเอียดใน ที.ม.อ. (ไทย)๑๔/๒๕๕, ม.ม.อ. ๑๗/๑๓๔/๖๗๕.

^{๑๒๑} ดูรายละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๕/๓๐๔.

^{๑๒๒} ที.ม. ๑๐/๓๕๗/๒๔๕.

^{๑๒๓} ดูรายละเอียดใน ม.ม.อ. ๑๗/๑๓๔/๖๗๕.

^{๑๒๔} ที.มหา(ไทย)๑๐/๓๗๖/๓๐๕, ที.มหา(ไทย)๑๑/๓๖๘/๒๑๒.

ในอรรถกถาได้กล่าวว่า ภิกษุยอมเป็นผู้ทำสัมปชัญญะ (ความเป็นผู้รู้พร้อม) ในการก้าวไปข้างหน้า และถอยกลับมาข้างหลัง ย่อมเป็นผู้ทำสัมปชัญญะ ในการแลไปข้างหน้า แลเหลียวไปข้างซ้าย ข้างขวา ย่อมเป็นผู้ทำสัมปชัญญะ ในการคู้วัยวะเข้า เขยิบคู้วัยวะออกยอมเป็นผู้ทำสัมปชัญญะ ในการทรงผ้าสังฆาฏิ บาตร และจีวร ย่อมเป็นผู้ทำสัมปชัญญะ ในการกิน คม เคี้ยว และลิ้ม ย่อมเป็นผู้ทำสัมปชัญญะในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ ย่อมเป็นผู้ทำสัมปชัญญะ ในการเดิน ขึ้น นั่งหลับ ตื่น พุด และความเป็นผู้นั่งอยู่^{๑๒๕}. ส่วนวิธีกำหนดคนนั้น ในที่นี้จะแสดงตัวอย่างพอเป็นแนวทางดังนี้

วิธีปฏิบัติในการก้าว ในการถอย

อภิกษุเถ เต ปฏิกษุเถ สมุชานการี โหติ^{๑๒๖} (ยอมทำความรู้สึกตัวในการ ก้าว ในการถอย) หมายความว่า ในขณะที่ก้าวหรือถอยพึงตามรู้สภาวะก้าวหรือถอยบริกรรมว่า “ก้าวหนอ / ไปหนอ/ย่างหนอ /ถอยหนอ” เมื่อวิปัสสนาญาณมีกำลังมากขึ้นจะรับรู้จิตที่ต้องการจะก้าวจะถอย พร้อมทั้งสภาวะก้าวถอยที่เป็นสภาวะเคลื่อนไหว อย่างชัดเจน ปราศจากตัวตน เรา ของเรา ย่อมกำหนดรู้ได้อย่างนี้ ดังมีคำพระพุทธดำรัสในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า จจฺ ฆนฺโต วา จจฺจามิติ ปชานาติ “เมื่อเดินอยู่ ย่อมรู้ว่าเดินอยู่”^{๑๒๗} แม้ในอิริยาบถสัมปชัญญะบรรพอื่นๆ ที่เหลือจากนี้ก็มีกำหนดคนยเดียวกัน^{๑๒๘}

๓.ชาตุมนสิการบรรพ

ชาตุมนสิการว่าด้วยการพิจารณาร่างกายโดยความเป็นธาตุคั้งที่ พระพุทธองค์ตรัสว่าร่างกายเป็นสิ่งน่ารังเกียจเป็นปฏิภูมโดยให้พิจารณาว่ารูปร่างของกายนี้ประกอบขึ้นจากองค์รวมแห่งธา ตูอันว่างเปล่าจากความเป็นตัวตน พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๐ หน้าที่ ๓๐๗ ว่า ภิกษุพิจารณาเห็นกายนี้ตามที่ตั้งอยู่ตาม ที่ดำรงอยู่โดยความเป็นธาตุว่า ‘ในกายนี้ มีธาตุนิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่’ ภิกษุทั้งหลาย คนฆ่าโคหรือลูกมือของคนฆ่าโคผู้มีความชำนาญ ครั้นฆ่าโคแล้วแบ่งอวัยวะออกเป็นส่วน ๆ นั่งอยู่ที่หนทางใหญ่ สีแพร่ง แม่น้ำใด ภิกษุก็ฉันทันเหมือนกัน พิจารณาเห็นกายนี้

^{๑๒๕} คุรายละเอียดยใน ที.ม.อ.(ไทย)๑๔/๒๗๖/๒๑๒, ม.ม.อ.(ไทย)๑๗/๑๓๕/๖๐๘-๖๐๙.

^{๑๒๖} คุรายละเอียดยใน ที.ม(บาลี) ๑๐/๒๗๕/๓๒๔.

^{๑๒๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน, หน้า ๑๒๖.

^{๑๒๘} อ่างแล้ว.

ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่ โดยความเป็นธาตุว่า ‘ในกายนี้ มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่’ ด้วยวิธีนี้^{๑๒๘}

ในอรรถกถาได้กล่าวถึงธาตุมนสิการว่า ภิกษุย่อมพิจารณากายอันตั้งอยู่ตามปกติที่นี่แล โดยความเป็นธาตุว่า มีอยู่ในกายนี้ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม .คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย คนฆ่าโค หรือลูกมือคน ฆ่าโคผู้ฉลาด ฆ่าแม่โคแล้ว ฟังแบ่งออกเป็นส่วน แล้วนั่งอยู่ที่หนทางใหญ่ ๔ แพร่ง แม้ฉันใด คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุ ฉะนั้นนั่นนแล ย่อมพิจารณากาย อันตั้งอยู่ตาม ที่ตั้งอยู่ตามปกติที่นี่แล โดยความเป็นธาตุว่า มีอยู่ในกายนี้ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ดังนี้.^{๑๓๐}

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ได้กล่าวว่า ธาตุ ๔ เหล่านี้ บางแห่งเรียกว่า มหาภูตรูป คือ รูปใหญ่โตปรากฏชัด หมายความว่า รูปที่ใหญ่โตโดยรูปร่างและปรากฏชัดโดยลักษณะ เพราะวัตถุสิ่งของทั้งสิ้นประกอบขึ้นจากรูปเหล่านี้ซึ่งมีลักษณะเฉพาะเด่นชัดกล่าวคือ^{๑๓๑}

๑. ปฐวีธาตุ ธาตุดิน	มีลักษณะแข็ง หรืออ่อน
๒. อาโปธาตุ ธาตุน้ำ	มีลักษณะไหล หรือเกาะกุม
๓. เตโชธาตุ ธาตุไฟ	มีลักษณะเย็น หรือร้อน
๔. วาโยธาตุ ธาตุลม	มีลักษณะหย่อน หรือตั้ง

ธาตุทั้ง ๔ เหล่านี้ มีความเด่นชัดตามสมควรแก่วัตถุสิ่งของ เช่นในดินหรือไม้เป็นต้น มีธาตุดินปรากฏชัด ในน้ำมีธาตุน้ำปรากฏชัด ในไฟมีธาตุไฟปรากฏชัด ในลมมีธาตุลมปรากฏชัด แม้อวัยวะที่เรียกว่า อากาโร ๓๒ ก็แบ่งตามธาตุได้เป็น ๒ ลักษณะ(รวมได้ อากาโร ๓๒ อย่าง)

๑. ธาตุดิน คือ อากาโร ๒๐ อย่าง ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก ไขกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ ฟังผืด ไต ปอด ไล่ใหญ่ ไล่ย่อย อาหารใหม่ อาหารเก่า (อุจจาระ) มันสมอง
๒. ธาตุน้ำ คือ อากาโร ๑๒ อย่าง ได้แก่ ดี เสลด หนอง เลือด เหนือ มันข้น น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ ปัสสาวะ ส่วนภายในร่างกายยังมีธาตุอีก ๒ ลักษณะ(รวมเป็นอากาโร ๑๐ อย่าง) คือ

^{๑๒๘} ที.มหา(ไทย) ๑๐/๓๗๘/๓๐๗.

^{๑๓๐} คูรายละเอียดใน .ม.อ(ไทย)๑๔/๒๗๘/๒๑๔-๒๑๕.

^{๑๓๑} คูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน, หน้า

๑. ธาตุไฟ คือ ไออุ่น ไฟทำให้เสื่อมโทรม ไฟแผดเผาและไฟที่ย่อยอาหาร (อาการ ๔)

๒. ธาตุลม คือ ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในลำไส้ ลมพัดไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ และลมหายใจ (อาการ ๖)

เมื่อสาธยายอาการ ๔๒ ตามลำดับอย่างนี้ จิตของนักปฏิบัติย่อมรับรู้อาการอย่างใดอย่างหนึ่งที่เด่นชัดมากที่สุด ในขณะที่จิตของเขาย่อมตั้งมั่นในสภาวะของธาตุ บรรลุฌณิกสมาธิ คือ สมาธิชั่วขณะในวิปัสสนาซึ่งมีกำลังเทียบเท่าอุปปจารสมาธิ เพราะมีอารมณ์เป็นสภาวะธรรม (เชิงอรรถ) ความจริงสมาธิของวิปัสสนานั้น มีกำลังเสมอกับอุปปจารสมาธิในขณะบรรลุวิปัสสนาญาณ และเทียบเท่าปฐมฌานในขณะที่บรรลุมรรคผล แต่เพราะวิปัสสนามีอารมณ์หลากหลายตามปัจจุบันขณะนั้น ๆ ดังนั้นจึงเรียกว่า ฌณิกสมาธิ ข้อนี้ต่างจากสมาธิในสมถภาวนาที่มีอารมณ์อย่างเดียว เช่น ลมหายใจ หรือกลิ่น เป็นต้น

การเจริญสติตามแบบพอง-ยุบนี้ เน้นการกำหนดรู้ธาตุทั้ง ๔ โดยมีธาตุลมเป็นหลักจัดเป็นสติปฏิฐานประเภทกายานุปัสสนา สภาวะการพอง-ยุบนั้นเป็นลมที่เกิดภายในท้อง ซึ่งเป็นหนึ่งในลม ๖ ประเภท คือ^{๑๑๒}

๑. ธาตุลมที่พัดขึ้นสู่เบื้องบน (อุทฺธังคมวาโย) ทำให้เกิดอาการเรอ คลื่นไส้ อาเจียน หน้ามืดวิงเวียน ตาลาย ปวดศีรษะและความดันโลหิตสูง

๒. ธาตุลมที่พัดลงเบื้องล่าง(อโธคมวาโย) ทำให้เกิดอาการผายลมการถ่ายอุจจาระปัสสาวะ และการคลอดบุตร

๓. ธาตุลมที่อยู่ในช่องท้อง (กุกฺกัณฺฐวาโย) ทำให้เกิดอาการพองและอาการยุบ การเจริญวิปัสสนากรรมฐานแบบพองหนอ-ยุบหนอ คือการกำหนดธาตุลมที่อยู่ในช่องท้องนี้

๔. ธาตุลมที่อยู่ในลำไส้(โกฏฺฐาสาโย) ทำให้เกิดก๊าซและอาการแน่น อืดอืดในท้อง เช่น ท้องอืด แน่นท้อง ท้องเฟ้อ มีเสียงในกระเพาะและลำไส้

๕. ธาตุลมที่แล่นไปทั่วร่างกาย(อังกมํกานุสาโรวาโย) ทำให้เกิดการเคลื่อนไหวตามส่วนต่างๆ ของร่างกาย การเคลื่อนไหวของอิริยาบถใหญ่ เช่น ยืน เดิน นั่งและนอน การเคลื่อนไหวของอิริยาบถย่อย เช่น กระพริบตา ก้ม เงย กู้แขน เขยียดแขน กรพุด การรับประทานอาหาร การดื่มน้ำ

^{๑๑๒} ดูรายละเอียดใน ศาสตราจารย์เกียรติคุณ นายแพทย์จำลอง ดิษยวณิช, วิปัสสนากรรมฐานและเขาวนอารมณ์, (พิมพ์ที่ เชียงใหม่โรงพิมพ์แสงศิลป์, ๒๕๔๕), หน้า ๕๑.

การนุ่งห่มเสื้อผ้า เป็นต้น ล้วนเกิดจากธาตุลมนชนิดนี้ การเดินจงกรมระยะต่างๆ ก็คือการกำหนดธาตุลมนที่มีลักษณะของการเคลื่อนไหว ธาตุลมนชนิดนี้ในทางการแพทย์เรียกว่ากระแสประสาท (nerve impulse)

๖. ธาตุลมหายใจเข้าออก(อัสสาสปัสสาสวาโย) คือลมหายใจเข้าออกและเกี่ยวข้องกับสรีรวิทยาของการหายใจดังกล่าวแล้ว ธาตุลมนชนิดนี้ใช้เป็นอารมณ์กำหนดในอานาปานสติ ซึ่งอยู่ในอารมณ์ของสมถกรรมฐาน ๔๐ อย่าง^{๑๓๓}

การตามรู้สภาวะพอง-ยุบของท้องที่สั่นกันอย่างแพร่หลายในปัจจุบันนั้น จัดเป็นธาตุกรรมฐาน เพราะสภาวะพองยุบเป็นลักษณะตั้งหย่อนของลมในท้องนอกกล้าไส้ที่เรียกว่า กุณฺธิสวาโย ความจริงลมหายใจที่สุดเข้าไปในปอดมิได้เคลื่อนไปในท้องดังที่เข้าใจกันโดยทั่วไป การหายใจนั้นเป็นกระบวนการที่เกิดจากการทำงานของกล้ามเนื้อกะบังลม ทรวงอก และกระดูกซี่โครง กะบังลมกั้นอยู่ระหว่างช่องอกและช่องท้อง โดยอยู่ด้านล่างของปอด ตามปกติเมื่อเราหายใจเข้ากะบังลมจะหดตัวกดอวัยวะในช่องท้องส่งผลให้ลมในท้องพองออกมา และเมื่อหายใจออก กะบังลมจะยืดขึ้น ส่งผลให้ลมในท้องยุบลงพร้อมกับดันลมออกจากปอด ดังนั้น สภาวะพองยุบจึงเป็นลมในท้องที่มีอยู่เดิม และเป็นอารมณ์กรรมฐานอย่างหนึ่งตามหลักกายนุปัสสนา

ผู้ที่เจริญสติระลึกรู้เท่าทันธาตุทั้ง ๔ ตามนัยที่กล่าวมานี้ ย่อมรู้ชัดว่ามีเพียงสภาวะแข็ง-อ่อน ไหล-เกาะกุม เย็น-ร้อน หรือหย่อน-ตึง ไม่มีบุคคล เรา ของเรา บุรุษ สตรี สมดังพระพุทธพจน์ว่า ปุณ จปริ ภิกขเว ภิกขุ อิมเมว กายํ ยถาจิตํ ยถาปณฺหิตํ ธาตุโสปัจจเวกฺขติ “อตุถิ อิมสฺมี กายเ ปถวิ ธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ”^{๑๓๔} แปลความว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้อปฏิบัติอีกข้อหนึ่ง คือ ภิกษุยอมพิจารณาเห็นกายนี้ ตามที่ตั้งอยู่ดำรงไว้ โดยความเป็นธาตุว่า ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และ ธาตุลม มีอยู่ในกายนี้”

ข.เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๑๓๕} (Contemplation of feelings) กำหนดโดยอาการ ๕ ดังมีพระพุทธพจน์ว่า ภิกษุในธรรมวินัย นี้ เมื่อเสวยสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยสุขเวทนา ” เมื่อเสวย

^{๑๓๓} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเลทที่ ๓ และ ๗, หน้า ๕๗-๖๑.

^{๑๓๔} คุรายละเอียดใน ที.มหา. ๑๐/๓๘/๒๖๒.

^{๑๓๕} ม.มู. (ไทย) ๑๐/๑๑๓/๑๐๕-๑๑๐.

ทุกขเวทนา ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยทุกขเวทนา” เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยอทุกขมสุขเวทนา” เมื่อเสวยสุขเวทนาที่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยสุขเวทนาที่มีอามิส” เมื่อเสวยสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส” เมื่อเสวยทุกขเวทนาที่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยทุกขเวทนาที่มีอามิส” เมื่อเสวยทุกขเวทนาที่ไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยทุกขเวทนาที่ไม่มีอามิส” เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนาที่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยอทุกขมสุขเวทนาที่มีอามิส” เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยอทุกขมสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส” ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายภายในอยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายทั้ง ภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในเวทนาทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในเวทนาทั้งหลายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในเวทนาทั้งหลายอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “เวทนามีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ อย่างนี้แล

ค.จิตตานุปัสสนาสติปัญญา^{๑๑๖} (Contemplation of mind) กำหนดโดยอาการ ๑๖ ดังมีพุทธพจน์ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ จิตมีราคะ ก็รู้ชัดว่า “จิตมีราคะ” จิตปราศจากราคะ ก็รู้ชัดว่า “จิตปราศจากราคะ” จิตมีโทสะ ก็รู้ชัดว่า “จิตมีโทสะ” จิตปราศจากโทสะ ก็รู้ชัดว่า “จิตปราศจากโทสะ” จิตมีโมหะ ก็รู้ชัดว่า “จิตมีโมหะ” จิตปราศจากโมหะ ก็รู้ชัดว่า “จิตปราศจากโมหะ” จิตหตฺถุ์ ก็รู้ชัดว่า “จิตหตฺถุ์” จิตฟุ้งซ่าน ก็รู้ชัดว่า “จิตฟุ้งซ่าน” จิตเป็นมหัคคตะ ก็รู้ชัดว่า “จิตเป็นมหัคคตะ” จิตไม่เป็นมหัคคตะ ก็รู้ชัดว่า “จิตไม่เป็นมหัคคตะ” จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า ก็รู้ชัดว่า “จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า” จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ก็รู้ชัดว่า “จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า” จิตเป็นสมาธิ ก็รู้ชัดว่า “จิตเป็นสมาธิ” จิตไม่เป็นสมาธิ ก็รู้ชัดว่า “จิตไม่เป็นสมาธิ” จิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่า “จิตหลุดพ้นแล้ว” จิตไม่หลุดพ้น ก็รู้ชัดว่า “จิตไม่หลุดพ้น” ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในจิตอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “จิตมีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ อย่างนี้แล

^{๑๑๖} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๐/๑๑๔/๑๑๑.

ง. ฌัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๑๓๗} (Contemplation of mind-object) กำหนดโดยอาการ ๕ สรูปใจความได้ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ

(๑) นีวรณ ๕ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทตะ อุททัจจกุกกุจจะ วิจิกิจจา

(๒) อุปาทานขันธ ๕ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ

(๓) आयตนะภายใน ๖ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายตนะภายนอก ๖ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกาย ฌัมมารมณ

(๔) โพชนงค ๗ คือ สติ ฌัมมวิจยะ วิริยะ ปีติ ปัสสัทธิ สมาธิ อุเบกขา

(๕) อริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค

ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่พิจารณาเห็น ธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรมทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “ธรรมมีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ค้นหาและทิวัจฉิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก ชื่อว่าพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่

อานิสงส์แห่งการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ประการ พระผู้มีพระภาค ตรัสไว้ สรูปใจความได้ว่า บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ตลอด ๗ ปี, ๖ ปี, ๕ ปี, ๔ ปี, ๓ ปี, ๒ ปี, ๑ ปี, ๗ เดือน, ๖ เดือน, ๕ เดือน, ๔ เดือน, ๓ เดือน, ๒ เดือน, ๑ เดือน, ๑๕ วัน, ๑๐ วัน, ๗ วัน, ๕ วัน, ๓ วัน, ๒ วัน, ๑ วัน พึงหวังได้ผลอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ ก็จักเป็นอนาคามี^{๑๓๘} ถือว่าเป็นบุคคลที่ออกจากทุกข์โดยสิ้นเชิง^{๑๓๙}

๔.๓ กำหนดรูปนามในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

จากการศึกษาพบว่า รูปคือธรรมชาติที่แตกดับ เมื่อว่าโดยลักษณะที่ติดต่อกันคือการสลายแปรปรวน เป็นลักษณะ มีการแตกแยกกันเป็นกิจ (กับจิต) ได้เป็นกิจ มีความเป็นอ พยากตธรรมเป็นผล มีวิญญาณเป็นเหตุใกล้ ส่วนนามเป็นธรรมชาติที่นุ่มไปหาอารมณ์เมื่อว่าโดยลักษณะที่ติดต่อกันคือการรู้

^{๑๓๗} คุราชละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๐/๑๑๔/๑๑๑.

^{๑๓๘} คุราชละเอียดใน ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๔-๔๐๔/๒๔๘-๒๖๕, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔-๔๐๔/๓๐๒-๓๔๐.

^{๑๓๙} คุราชละเอียดใน ส.บ. (ไทย) ๑๗/๒๒/๓๕.

อารมณ์เป็นลักษณะ มีการเกิดก่อนและเป็นประธานในธรรมทั้งปวงเป็นกิจ มีการเกิดขึ้นต่อเนื่องกันไม่ขาดสายเป็นผล มีนามรูปเป็นเหตุใกล้ให้เกิดดังนี้ ปัญญาที่รู้ว่า ขณะตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นได้รส กายถูก เย็น ร้อน อ่อน แข็ง (อาการกาย ๓๒ ประการ) ก็มีเพียง ๒ อย่างเท่านั้น คือมีแต่รูปกับนามเป็นอย่างนี้ทั่วสากลโลก นี้เป็นสังขธรรมแท้ไม่แปรผัน

พระธรรมคำสั่งสอนของพระศาสดารวมเป็นพระไ ตรีปิฎกได้แก่ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก คือธรรมที่แสดงไว้ล้วนเป็นส่วนปรมาตตัสสัจจะ ซึ่งเป็นความจริงอันมีเนื้อความไม่เปลี่ยนแปลงผันแปร เพื่อให้เห็นแจ้งในสภาวะธรรมนั้น ๆ โดยไม่กล่าวอ้างบุคคลมาเป็นสำคัญ พระอภิธรรมเป็นพื้นฐานในอันสร้างสรรค้ำให้มีสติว่องไวมั่นคง และมีปัญญาหลักแหลม โดยเฉพาะพระอภิธรรมนั้น แสดงธรรม ๒ ประการคือ ปรมาตตธรรมหรือปรมาตตัสสัจจะ ๑ และบัญญัติธรรมหรือสมมุติสัจจะ ๑

อายตนะ^{๑๔๐} แปลว่าที่เกิดหมายความว่าเป็นที่เกิดของบุญและบาปคือ บุญและบาปอาศัยเกิดตามอายตนะนี้ทั้งนั้น และนอกจากนี้ยังเป็นที่เกิดของจิตกับเจตสิกอีกด้วย เป็นที่อยู่อาศัยของรูปกับนาม รูปและนามอาศัยเกิดขึ้นที่นี้ ที่ประชุมเหตุปัจจัยมาประชุมกัน เช่น ตาเห็นรูปครั้งหนึ่ง ๆ ต้องประชุมพร้อมด้วยเหตุ ๔ อย่างคือ จักขุปสาท รูปารมณั์ แสงสว่าง มนสิการ หูได้ยินเสียงก็ต้องประชุมพร้อมด้วยเหตุ ๔ โดยทำนองเดียวกันนี้คือ โสตปสาท สัททารมณั์ ช่องว่างและมนสิการ จมูกได้กลิ่นก็ต้องประชุมพร้อมด้วยเหตุ ๔ โดยทำนองเดียวกันนี้คือ โสตปสาท คันธารมณั์ ลมและมนสิการ ทำให้สังสารทุกข์เกิดขึ้น หมายถึงสรรพสัตว์ พวกกันจมหลงอยู่ในวัฏสงสาร ไม่รู้จักหนทางไปสู่มรรค ผล นิพพาน เกิดความมืดมนอนธการเพราะอวิชชาห่อหุ้ม จึงพากันทำชั่วอยู่ตลอดเวลา เมื่อทำกรรมแล้วย่อมได้รับผล ของกรรมคือวิบาก เมื่อวิบากเกิดแล้วกิเลสก็เกิดอีก วนกันอยู่ในห้วงมรรณพภพสงสารอย่างนี้ตลอดไป ไม่รู้จักสิ้นสุดยุติลงได้ทั้งนี้ก็เพราะอาศัยอายตนะเป็นเหตุ

^{๑๔๐} พระธรรมธีรราชมหามุนี, วิปัสสนากรรมฐาน (โชค ญาณสิทธิ ป.ธ.๘),ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเทพโพธิวิเทศ พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่ บริษัทประยูรวงศ์พรินท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๕๔๐-๕๔๕.

๔.๓.๑ ความหมายของอายตนะ พระพุทธองค์ได้ตรัสในพระสูตรตันตปิฎก เล่มที่ ๑๐ ว่า ปุณ จปริ ภิกขเว ภิกขุ ชมฺเมสุ ชมฺมานุปสฺสี วิหริติ จสุ อหฺมตฺติกพาหิเรสุ อายตเนสุ . กถญจ ปน ภิกขเว ภิกขุ ชมฺเมสุ ชมฺมานุปสฺสี วิหริติ จสุ อหฺมตฺติกพาหิเรสุ อายตเนสุ ^{๑๔๑} แปลความว่า “ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง คือ ภิกษุตามรู้ในสภาวะธรรมคืออายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ ว่าเป็นสภาวะธรรมอยู่ ภิกษุตามรู้ในสภาวะธรรมคืออายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ ว่าเป็นสภาวะธรรมอยู่อย่างไร”

ในพระสูตรตันตปิฎกเล่มที่ ๑๒ พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อายตนะภายใน ๖ และภายนอก ๖ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อายตนะภายใน ๖ และภายนอก ๖ อย่างไรเล่า? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้จักตา รู้จักรูป และรู้จักสังโยชน์ที่อาศัยตาและรูปทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้น อนึ่ง สังโยชน์ที่ยังไม่เกิด จะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชน์ที่จะได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วยภิกษุย่อมรู้จักหู รู้จักเสียง ย่อมรู้จักจมูก รู้จักกลิ่น ..ย่อมรู้จักลิ้น รู้จักรส ย่อมรู้จักกาย รู้จัก โภฏฐัพพะ ภิกษุย่อมรู้จักใจ รู้จักธรรมารมณฺ์ และรู้จักสังโยชน์ที่อาศัยใจและธรรมารมณฺ์ทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้น อนึ่งสังโยชน์ที่ยังไม่เกิด จะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วยสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วยสังโยชน์ที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วยดังพรรณนามาจะนี้ ^{๑๔๒}

ในสูตรตันตปิฎกเล่มที่ ๑๘ ได้กล่าวถึงอายตนะ คือ ที่เชื่อมต่อให้เกิดความรู้ แบ่งเป็น ๒ พวก คืออายตนะภายในได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจและอายตนะภายนอกได้แก่รูป เสียง กลิ่น รส โภฏฐัพพะ ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา ^{๑๔๓}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคพระพุทธโฆษาจารย์ได้แสดงไว้ว่า อายตน (ศัพท์) พึงทราบโดยอรรถว่าจำแนกออกเป็น ๕ ความหมายด้วยกันดังนี้

๑. สถานที่อยู่ เรียกว่า อายตนะ (ได้) ในคำว่า"อิสฺสรายตน์ -ศาลพระอิศวร วาสุเทวายตน์ - ศาลพระवासुเทพ" เป็นต้น

^{๑๔๑} ที.ม (บาลี) ๑๐/๒๕๒/๓๓๔.

^{๑๔๒} ม.มู (ไทย) ๑๒/๑๔๓/๘๐.

^{๑๔๓} ส.สพ (ไทย) ๑๘/๑/ ๑.

๒. บ่อเกิด ก็เรียกอายตนะ (ได้) ในคำว่า "สุวรรณายตนะ-บ่อทอง รตนายตนะ - บ่อแก้ว (เพชรพลอย) " เป็นต้น

๓. สถานที่ชุมนุม ก็เรียกอายตนะ (ได้) ในคำว่า "มโนระเม อายตนะ เสวนุตติ น วิหังคมา - ผุ้งวิหคในอรุณอันเป็นที่ชุมนุมที่น่ารื่นรมย์ในย่อมเสพคันไม้ใหญ่ นั้น" เป็นต้น

๔. ถิ่น (หรือแหล่ง) กำเนิด ก็เรียกอายตนะ (ได้) ในคำว่า "ทกฺขิณาปโต คุณนํอายตนะ ประเทศทกฺขิณาบถ (แถบใต้) เป็นถิ่นกำเนิดแห่งโคทั้งหลาย" เป็นต้น

๕. เหตุ ก็เรียกอายตนะ (ได้) ในคำว่า "ตตฺร ตตฺเรว สกฺขิภพฺพํ ปาปฺณาติ สติ สติ อายตนะ เมื่อเหตุมีอยู่ เป็นอยู่ ภิกษุนี้ย่อมถึงความเป็นผู้อาจทำให้ประจักษ์ในธรรมนั้น ๆ ทีเดียวก " เป็นต้น

ในพระอภิธรรมมัตถสังคหะกล่าวถึงอายตนะอยู่ในศัพท์ พลังหะกองที่ ๔ ได้ให้ความหมายของ คำว่า อายตนะ แปลอย่างสั้นที่สุดที่ว่า เครื่องต่อ และมีความหมายหลายนัย คือ

๑. สยชาติเทศภูจ เป็นที่เกิด หมายความว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ได้ชื่อ ว่า อายตนะ เป็นเครื่องต่อให้เกิดจิตและเจตสิก ถ้าไม่มีอายตนะแล้ว ก็ไม่มีเครื่อง ต่อให้เกิดจิตและเจตสิก ไม่มีวิถีจิต ไม่มีบุญไม่มีบาป

๒. นิวาสนภูจ เป็นที่อยู่ หมายความว่า อายตนะเป็นที่อาศัยอยู่ ของจิตและ เจตสิก จิตเจตสิก ไม่ได้อาศัยอยู่ที่อื่นเลย

๓. อากรภูจ เกิดแก่สัตว์ทั่วไปหมายความว่า อายตนะนี้เกิดแก่สัตว์ทั้งหลายไม่เลือกชั้น นวรรณะ

๔. สโมสฺรภูจ เป็นที่ประชุม หมายความว่า อายตนะภายในกับอายตนะภายนอกมาประชุมกัน มาร่วมกัน มาต่อกันเมื่อใด จิตและเจตสิกก็จะเกิดขึ้นเมื่อนั้น ถ้าอายตนะไม่ประชุมกัน ไม่ต่อกัน จิตเจตสิกก็เกิดขึ้นไม่ได้เลย

๕. การณภูจ เป็นเหตุให้เกิด หมายความว่า ถ้าไม่มีอายตนะเป็นเหตุเป็นปัจจัยแล้วจิตเจตสิกก็เกิดขึ้นไม่ได้ เมื่อมีอายตนะเป็นเหตุเป็นปัจจัย จิตเจตสิกก็ เกิดขึ้นเป็นเหตุให้เกิดบุญหรือบาปต่อไป^{๑๔๔}

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า อายตนะเป็นเครื่องต่อที่สำคัญอันทำให้สัตว์ ต้องเวียนว่าย ตายเกิดไม่มีที่สิ้นสุด และเมื่อเกิดมาแล้ว ก็อายตนะนี้เองเป็นปัจจัยให้ประพตติเป็นไปในเหตุที่จะให้เกิดทุกข์ หรือจะ ให้พ้นทุกข์ ขึ้นชื่อว่าสัตว์แล้วจะ ไม่ต้องอาศัย อายตนะเหล่านั้น เป็นไม่มีอายตนะ จำแนกโดยประเภทแห่ง

^{๑๔๔} พระสังฆมณฑล ชัยปุระ, ธรรมสาร, หน้า ๑๔๓-๑๔๔.

ทวารก็มี ๖ เรียกว่า อชฺมตติกายตน เป็นอายตนะภายใน จำแนกโดยประเภทแห่งอารมณ์ ก็มี เหมือนกัน เรียกว่า พาหิรายตน เป็นอายตนะภายนอก รวม อายตนะมี ๑๒ ^{๑๔๕}

๒. วิธีกำหนดอายตนะในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

การเจริญสมาธิภาวนาตามปฏิญญาโดยกำหนดเอาธรรมคืออายตนะ ๑๒ เป็นอารมณ์นี้ พระพุทธองค์ทรงตรัสไว้ในพระสูตรต้นตปิฎกเล่มที่ ๑๐ ว่า ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อายตนะภายในและภายนอก ๖ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อายตนะภายในและภายนอก ๖ อย่างไรเล่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้จักนัยน์ตา รู้จักรูป และรู้จักนัยน์ตาและรูปทั้ง ๒ นั้น อันเป็นที่อาศัยบังเกิดของสังโยชน์ ๓ นั้น สังโยชน์ที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชน์ที่ ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย ภิกษุย่อม รู้จักหู รู้จักเสียง . ภิกษุย่อมรู้จักจมูก รู้จักกลิ่น . ภิกษุย่อมรู้จักลิ้น รู้จักรส . ภิกษุย่อมรู้จักกาย รู้จักสิ่งที่จะพึงถูกต้องด้วยกาย . ภิกษุย่อมรู้จักใจ รู้จักธรรมารมณ และรู้จักใจและธรรมารมณทั้ง ๒ นั้น อันเป็นที่อาศัยบังเกิดของสังโยชน์ ๓ นั้น สังโยชน์ที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการ นั้นด้วย สังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วจะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้น ด้วย สังโยชน์ที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการ นั้นด้วย ดังพรรณนามาฉะนี้ ^{๑๔๖}

คำว่า “อายตนะ” หมายถึง แดนที่เชื่อมต่อระหว่างโลกภายในกับโลกภายนอก แบ่งเป็น ๒ ประเภทใหญ่ ๆ คือ (๑) อายตนะภายใน ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ (๒) อายตนะภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณวัตถุ ธรรมารมณ อายตนะภายนอกเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “อารมณ์” หมายถึง ธรรมชาติสำหรับให้จิตห้วงหนึ่งขบ ขณะดำเนินชีวิตอยู่อายตนะทั้ง ๒ ประเภทต้องทำหน้าที่ควบกันไปเป็นคู่ ๆ ดังนี้ คือ

๑. รู้ชัดตา รู้ชัดรูป สังโยชน์ใดอาศัยตาและรูปทั้ง สองนั้นเกิดขึ้น ก็รู้ชัดสังโยชน์นั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุ นั้น การละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วย

^{๑๔๕} นายบุญมี เมฆางกูร , นายวรรณสิทธิ์ iveauเสวี .คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมคตสังคหะปริเฉทที่ ๑ สมุจยสังคหวิภาค, พิมพ์ครั้งที่ ๓, พิมพ์ที่เทพประทานการพิมพ์, หน้า ๑๐๑-๑๐๒.

^{๑๔๖} ที.มหา (ไทย) ๑๐/๒๕๒/๒๒๕.

เหตุใดก็รัฐชดเหตุนั้น และสังโยชน์ที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มีได้ด้วยเหตุใด ก็รัฐชดเหตุนั้น^{๔๗}

๒. รัฐชดหู รัฐชดเสียง สังโยชน์ใดอาศัยหูและเสียงทั้งสองนั้นเกิดขึ้นก็รัฐชดสังโยชน์นั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ ด้วยเหตุใด ก็รัฐชดเหตุนั้น การละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใดก็รัฐชดเหตุนั้น และสังโยชน์ที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไป อีก มีได้ด้วยเหตุใด ก็รัฐชดเหตุนั้น^{๔๘}

๓. รัฐชดจมูก รัฐชดกลิ่น สังโยชน์ใดอาศัยจมูกและกลิ่นทั้งสองนั้น เกิดขึ้น ก็รัฐชดสังโยชน์นั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้น มิได้ด้วยเหตุใด ก็รัฐชดเหตุนั้น การละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้ว มิได้ด้วยเหตุใด ก็รัฐชดเหตุนั้น และสังโยชน์ที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มีได้ด้วยเหตุใด ก็รัฐชดเหตุนั้น^{๔๙}

๔. รัฐชดลิ้น รัฐชดรส สังโยชน์ใดอาศัยลิ้นและรสทั้งสองนั้นเกิดขึ้น ก็รัฐชดสังโยชน์นั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ ด้วยเหตุใด ก็รัฐชดเหตุนั้น การละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รัฐชดเหตุนั้น และสังโยชน์ที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มีได้ด้วยเหตุใด ก็รัฐชดเหตุนั้น^{๕๐}

๕. รัฐชดกาย รัฐชดโผฏฐัพพะ สังโยชน์ใดอาศัยกายและโผฏฐัพพะทั้งสองนั้นเกิดขึ้น ก็รัฐชดสังโยชน์นั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รัฐชดเหตุนั้น การละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รัฐชดเหตุนั้น และสังโยชน์ที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มีได้ด้วยเหตุใด ก็รัฐชดเหตุนั้น^{๕๑}

๖. รัฐชดใจ รัฐชดธรรมารมณฺ์ สังโยชน์ใดอาศัยใจและธรรมารมณฺ์ ทั้งสองนั้นเกิดขึ้น ก็รัฐชดสังโยชน์นั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รัฐชดเหตุนั้น การละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รัฐชดเหตุนั้น และสังโยชน์ที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มีได้ด้วยเหตุใด ก็รัฐชดเหตุนั้น^{๕๒}

อายตนะทั้ง ๑๒ นี้ก็เป็นรูป ๕ คู่ อายตนะภายใน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย เป็นรูปธรรมทั้งหมด ภายนอก คือ สี เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะเป็นรูปธรรม ส่วนคู่ที่ ๖ ภายในได้แก่ มนยตนะ

^{๔๗} ดูรายละเอียดใน ที.มหา (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๒๐.

^{๔๘} อ่างแล้ว.

^{๔๙} ที.มหา (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๒๐.

^{๕๐} อ่างแล้ว.

^{๕๑} อ่างแล้ว.

^{๕๒} อ่างแล้ว.

เป็นนามทั้งหมด ส่วนอายตนะภายนอก ธรรมายตนะนั้นเป็นรูปก็มี นามก็มี เจตสิกนั้นเป็นนามธรรม
 สุขุมรูปเป็นรูปธรรม ส่วนนิพพานเป็นนามธรรม

ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรม
 ทั้งหลายภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็น
 ธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรมทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือพิจารณา
 เห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะ
 หน้าว่า ‘ธรรมมีอยู่’ ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และ
 ไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายคือ อายตนะ
 ภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ อยู่ อย่างนี้แล^{๕๓}

๔.๓.๒ สงเคราะห์อายตนะ๑๒ เป็นรูป-นาม

ในวิสุทธิมรรคแปลเล่มที่ ๓ ได้กล่าวไว้ว่า พระโยคาวจรอีกผู้หนึ่ง กำหนดนามรูปทา ง
 อายตนะ ๑๒ กำหนดอย่างไร กำหนดแต่จักขุประสาท เว้นรูป ๕๓ ตามนัยที่กล่าวใน (ตอน)จักขุธาตุ
 เสีย ว่าเป็นจักขายตนะ และกำหนดโสตธาตุ ฆานธาตุ ชิวหา-ธาตุ กายธาตุ ตามนัยที่กล่าวใน (ตอน)
 จักขุธาตุนั้นเหมือนกันว่าเป็นโสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ กำหนดธรรม ๕ อัน
 เป็นวิสัยแห่งอายตนะ ๕ นั้น ว่าเป็นรูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โภกฐัพพายตนะ
 กำหนดโลกียจิต และสัตตวิญญาณาธาตุ ว่าเป็นมนายตนะ กำหนดธรรมทั้งหลายมีผัสสะ เป็นต้นที่
 สัมปยุตกับวิญญาณาธาตุนั้น และรูปที่เหลือ ว่าเป็นธรรมายตนะ ๖ อายตนะ ๑๒ นี้อายตนะ ๑๐ กิ่ง
 เป็นรูป อายตนะ ๑ กิ่งเป็นนาม ดังนี้แล^{๕๔}

ในคู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะได้แสดงถึง อายตนะทั้ง ๑๒ มีความหมายและ องค์
 ธรรมดังนี้^{๕๕}

^{๕๓} ที.มหา (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๒๑.

^{๕๔} ดูรายละเอียดใน มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๓ ตอน ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรง-
 พิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย), หน้า ๗-๘.

^{๕๕} ดูรายละเอียดใน นายบุญมี เมธางกูร, นายวรรณสิทธิ์ ivaทะเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถ
 สังคหะปริเฉทที่๗ สมุจยสังคหวิภาค, ครั้งที่ ๓, พิมพ์ที่เทพประทานการพิมพ์, หน้า ๑๐๔.

๑. จักขวยตนะ มักจะเรียกกันสั้น ๆ ว่า จักขายตนะ คือ จักขุทวาร เป็น เครื่องต่อ หรือต่อทางจักขุทวาร องค์ธรรมได้แก่ จักขุปสาท เป็นรูปธรรม
๒. โสตยตนะ คือ โสตทวารเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรมได้แก่ โสตปสาท เป็นรูปธรรม
๓. ฆานายตนะ คือ ฆานทวารเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรมได้แก่ ฆานปสาท เป็นรูปธรรม
๔. ชิวหายตนะ คือ ชิวหาทวารเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรมได้แก่ ชิวหาปสาท เป็นรูปธรรม
๕. กายตนะคือกายทวารเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรมได้แก่ กายปสาท เป็น รูปธรรม
๖. มนายตนะ คือ จิตใจเป็นเครื่องต่อ โดยเฉพาะในที่นี้หมายถึง ทวาร องค์ธรรมได้แก่ มโนทวาร เป็นนามธรรม (นามจิต)
๗. รูปลายตนะ คือ รูป (วรรณ หรือ สี) เป็นเครื่องต่อ องค์ธรรมได้แก่ รูปารมณฺ์ เป็น กลิ่นเป็นรูปธรรม
๘. สัททายตนะ คือ เสียงเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรมได้แก่ สัททารมณฺ์ เป็น รูปธรรม
๙. คันธายตนะ คือ เครื่องต่อ องค์ธรรมได้แก่ คันธารมณฺ์ เป็น รูปธรรม
๑๐. รสยตนะ คือ รสเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรมได้แก่ รสอารมณฺ์ เป็น รูปธรรม
๑๑. โภกฺขุทฺถายตนะ คือ โภกฺขุทฺถะเป็นเครื่องต่อองค์ธรรมได้แก่ โภกฺขุทฺถอารมณฺ์ ซึ่งมี ๑ คือ
 - ก.ปฐวีโภกฺขุทฺถอารมณฺ์ ได้แก่ แข็ง อ่อน เป็น รูปธรรม
 - ข. เตโชโภกฺขุทฺถอารมณฺ์ ได้แก่ ร้อน เย็น เป็น รูปธรรม
 - ค. วาโยโภกฺขุทฺถอารมณฺ์ ได้แก่ หย่อน ตึง เป็น รูปธรรม
๑๒. ฐัมมายตนะคือธรรมเป็นเครื่องต่อองค์ธรรมได้แก่ธรรม๖๕คือ
 - ก. สุขุมรูป ๑๖ เป็นรูปธรรม
 - ข. เจตสิก ๕๒ เป็นนามธรรม (นามเจตสิก)
 - ค. นิพพาน ๑ เป็นนามธรรม (นามนิพพาน)

อายตนะที่พระพุทธรองค์ตรัสไว้ ๑๒ อย่าง เพราะทรงกำหนดถึงทวารอันเป็นที่เกิด และ อารมณฺ์อันเป็นที่รู้แห่งวิญญาณ ๖ เมื่อจำแนกออกเป็นอายตนะภายใน และอายตนะภายนอกแล้วได้ อย่างละ ๖ พร้อมกับสงเคราะห์ลงในรูปนาม ดังนี้ ฐัมมายตนะนั้นเป็นทั้งรูปทั้งนาม คือสุขุมรูป ๑๖ เป็นรูปธรรม เจตสิก ๕๒ นิพพาน ๑ เป็นนามธรรม อายตนะ ๑๒ ซึ่งเป็นธรรมชาติที่เกิดในทวาร ทั้ง ๖ และอารมณฺ์ ๖ เป็นบ่อเกิดของธรรมเหล่าอื่น เป็นที่ไหลมาแห่งบุญและบาป มีจิตและเจตสิก ขอบอยู่ที่นี้ย่อมไหลนำไปสู่ทุกข์ในสังสารวัฏ อายตนะที่ เป็นสัญชาติหรือประเทศของจิตและเจตสิก

เป็นที่อยู่อาศัยของจิตและเจตสิก เป็นที่ปะปนกันเป็นที่สโมสรของจิตและเจตสิก สรุปลงแล้วที่เป็นเฉพาะ
รูปธรรม ๑๐ นามธรรม ๑ เป็นทั้งรูปธรรมนามธรรมมี ๑ เพราะฉะนั้น आयตนะ ๑๒ ก็คือ รูปนาม
นั่นเอง^{๑๕๖}

^{๑๕๖} ดูรายละเอียดใน นายบุญมี เมธางกูร , นายวรรณสิทธิ์ ภาวยะเสวี , พิมพ์ครั้งที่ ๓, (พิมพ์ที่เทพ
ประทานการพิมพ์ หน้า ๑๐๔, วิปัสสนากัมมัฏฐานรูป-นาม ตามแนวคำสอนของพระครูภาวนาวิสุทธิญาณ (หลวงพ่อ
พระมหาพันธ์ สีลวิสุทโธ: จ.เลย พิมพ์ที่รุ่งแสงธุรกิจการพิมพ์ หน้า ๓๐.

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่อง “การกำหนดรูปนามทางวิญญาน ๖ ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ” มีวัตถุประสงค์ ๓ คือ ๑.เพื่อศึกษารูปนาม ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ๒.เพื่อศึกษาวิญญาน ทาง ทวาร ๖ ๓.เพื่อการศึกษารูปนามทางวิญญานในการ ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ข้อมูลเนื้อหารูปนาม ในวิญญาน ๖ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง โดยการเรียบเรียงข้อมูล ตรวจสอบความถูกต้องเนื้อหา บรรยายเชิงพรรณนา การปฏิบัติ วิปัสสนาภาวนา

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

จากการศึกษาพบว่า รูปคือธรรมชาติที่แตกดับ เมื่อว่าโดยลักษณะที่ติดต่อกันคือมีการ สลายแปรปรวน เป็นลักษณะ มีการแตกแยกกันเป็นกิจ (กับจิต) ได้เป็นกิจ มีความเป็นอพยพกต - ธรรมเป็นผล มีวิญญานเป็นเหตุไถ่ ส่วนนามเป็นธรรมชาติที่นุ่มไปหาอารมณ์เมื่อว่าโดย ลักษณะที่ติดต่อกันคือมีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ มีการเกิดก่อนและเป็นประธานในธรรมทั้งปวงเป็น กิจ มีการเกิดขึ้นต่อเนื่องกันไม่ขาดสายเป็นผล มีนามรูปเป็นเหตุไถ่ให้เกิดดังนี้

ลักษณะที่ติดต่อกันของรูป

รูปปนลกฺขณํ	มีความเสื่อมสลายไปเป็นลักษณะ
วิกิรณรสี	มีการแยกจากกัน (จิต) ได้เป็นกิจ
อยุยาคตปจฺจุปฺภูจฺจํ	มีความเป็นอพยพกตธรรมเป็นผลปรากฏในปัญญาของบัณฑิต
วิญญานปทฺฐจฺจํ	มีวิญญานเป็นเหตุไถ่

ลักษณะที่ติดต่อกันของนาม

นมนลกฺขณํ	มีการนุ่มไปสู่อารมณ์เป็นลักษณะ
สมฺบุปโยครสี	มีการประกอบกับจิตและประกอบกันเอง โดยอาการที่เป็น เอกุปปาตะ เป็นต้น เป็นกิจ
อวินิพฺโปกปจฺจุปฺภูจฺจํ	มีอันไม่แยกจากกันกับจิตเป็นผลปรากฏ

วิญญูญาณปทภูจانی มีวิญญูญาณเป็นเหตุใกล้

ปัญญาที่รู้ว่า ขณะตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นได้ รส กายถูก เย็น ร้อน อ่อน แข็ง (อาการกาย ๓๒ ประการ) ก็มีเพียง ๒ อย่างเท่านั้น คือมีแต่รูปกับนามเป็นอย่างนี้ทั่ว สากลโลก นี่เป็นสัจธรรมแท้ไม่แปรผัน

จากเนื้อหาหลักธรรมในการกำหนดรูปนามทางวิญญูญาณ ๖ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่า การเรียนรู้รูปนาม ก็คือ การรู้อารมณ์ที่เกิดขึ้นภายในตนอยู่กับปัจจุบันทางตา ทางหู ทาง จมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจเสมอ เพื่อผู้ปฏิบัติจะได้ตั้งสติกำหนดถูก ในเมื่อรูปนามเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไปตามทางทวาร ๖ นั้น ๆ พร้อมทั้งเหตุปัจจัยให้รูปนามเกิด พอสรุปประเด็นได้ ดังต่อไปนี้

๑. รูปนามทางอายตนะ ๑๒

จักขุประสาท (ตา) รูปารมณ์ (สี) เป็นรูป จักขุวิญญูญาณ (เห็น) เป็นนาม
โสตประสาท (หู) สัททอารมณ์ (เสียง) เป็นรูป โสตวิญญูญาณ (ได้ยิน) เป็นนาม
ฆานประสาท (จมูก) คันธารมณ์ (กลิ่น) เป็นรูป ฆานวิญญูญาณ (รู้กลิ่น) เป็นนาม
ชีวหาประสาท (ลิ้น) รสอารมณ์ (รส) เป็นรูป ชิวหาวิญญูญาณ (รู้รส) เป็นนาม
กายประสาท (กาย) โผฐฐัพพารมณ์ (เย็น ร้อน อ่อน แข็ง ไหวและเคร่งตึง) หรือ
อาการกาย ๓๒ เป็นรูป กายวิญญูญาณ (รู้ถูกต้อง) เป็นนาม
หทยวัตถุ ธรรมารมณ์ (อิริยาบถ) เป็นรูป มโนวิญญูญาณ (รู้ธรรมารมณ์) เป็นนาม

จากการศึกษาพบว่า รูปนามคือขั้น ๕ เกิดทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นอารมณ์ ของวิปัสสนากรรมฐานทั้งนั้น เป็นปัจจุบันอยู่ในขณะที่ตาเห็นรูป หูฟังเสียง จมูกดมกลิ่น ลิ้นรู้รส กายถูกสัมผัส ใจนึกคิดอารมณ์ ผู้ที่จะเข้าปฏิบัติต้องรู้ให้เข้าใจถึงรูปนามเหล่านี้เสียก่อน เพราะ เห็นรูปครั้งหนึ่งขั้น ๕ เกิดคือในขณะที่เห็นนั้นจักขุประสาทกับ รูปารมณ์เป็นรูป เกิดเวทนาขึ้น เช่นเห็นรูปดี มีความสุข เห็นรูปชั่วเกิดความทุกข์ ความสบายกายและไม่สบายใจนั้นเป็นเวทนา ขั้น จำความสบายกายความไม่สบายใจเป็นสัญญาขั้น ชอบไม่ชอบเป็นสังขารขั้น เห็นเป็น วิญญูญาณขั้น เป็นต้น

๒. หลักปฏิบัติธรรมในการกำหนดรูปนามทางวิญญูญาณ ๖

ในการที่วิญญูญาณทั้ง ๖ จะเกิดขึ้นได้โดยหน้าที่ คือเห็นรูป ได้ยินเสียง ได้กลิ่น รู้รส รู้ ถูกต้อง รู้ธรรมารมณ์ได้นั้นก็ต้องอาศัยสภาวธรรม ตามที่เกิดขึ้นทางทวาร ทั้ง ๖ ทวารในสภาวะ

แห่งทวารละ ๔ นั้นเฉพาะในทวารทั้ง ๕ นั้นสภาวะ ๓ อย่างเป็นรูปธรรม คำว่ามนสิการทั้ง ๖ เป็นนามธรรมส่วนในทางมโนทวาร เฉพาะหทัยวัตถุเป็นรูป แต่ธรรมารมณ์เป็นได้ทั้งรูปทั้งนาม แต่ในที่นี้กล่าวเฉพาะแต่อิริยาบถ สำหรับอิริยาบถนี้เป็นรูปนาม ส่วนมโนวิญญาณนั้นเป็นนามธรรมทั้งหมด ตามธรรมคารูปนามนั้นย่อมปรากฏในทวารทั้ง ๖ คือ ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจเสมอ ขณะที่จิตรู้อารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ แต่ละทวาร รูปนามจะปรากฏเป็นธรรมนิยามพร้อมกัน

ส่วนอารมณ์ของวิปัสสนากร รณฐานนั้น เป็นปัจจุบันอยู่ในขณะตาเห็นรูป หูฟัง เสียง จมูกดมกลิ่น ลิ้นลิ้มรส กายถูกเย็น ร้อน อ่อน แข็ง ไหวและเคร่งตึง ใจนึกคิดอารมณ์ ติใจเสียใจ ไม่ยินดีอินร้าย ผู้จะเข้าปฏิบัติต้องเรียนให้รู้ให้เข้าใจรูปนามเหล่านี้เสียก่อน เพราะเห็นรูปครั้งหนึ่ง ชั้น ๕ เกิดคือ ในขณะที่เห็นนั้นจักอุปเสากับรูปารมณ์เป็นรูป เห็นรูปดี สบายใจ เห็นรูปชั่ว ไม่สบายใจ ความสบายและไม่สบายนั้นเป็นเวทนาชั้น ๓ จำความสบายและความไม่สบายนั้นเป็น สัญญาชั้น ๓ ปรุงแต่งให้ชอบไม่ชอบนั้นเป็นสังขารชั้น ๓ เห็นเป็นวิญญาณชั้น ๓ มีการเกิดดับโดยหลักของไตรลักษณ์

๓. หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา

จากการศึกษาพบว่า การปฏิบัติวิปัสสนากาวนานั้นต้องกำหนดรู้อยู่ที่วิปัสสนากัมมิตานั้น ได้แก่ ชั้น ๕ อายุขณะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ อริยสัจ ๔ เมื่อขอลงแล้ว ได้แก่ นามรูป ซึ่งเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา หรือเป็นธรรมที่وبر มาให้เกิดปัญญา และสรรพสิ่งทั้งปวงล้วนเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาหรือกรรมฐานทั้งสิ้น เพราะว่า เมื่อเรากำหนดสิ่งใดสิ่งหนึ่งอย่าง มีสติและไม่ยึดมั่นในสิ่งทั้งปวงนั้น พิจารณาตามความเป็นจริง ดิ่งลงสู่พระไตรลักษณ์ ก็จัดเป็น อารมณ์กรรมฐาน ได้อย่างแท้จริง

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

๑. ข้อเสนอแนะในการนำข้อมูลไปใช้

ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้ศึกษามุ่งประเด็นศึกษาเฉพาะข้อความที่ปรากฏในการกำหนดรูปนามทางวิญญาณ ๖ ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท เท่านั้น ซึ่งเป็นเนื้อหาที่กล่าวถึง การกำหนดรูปนามทางวิญญาณ ๖ ดังนั้น ผู้จะนำข้อมูลไปใช้ในการศึกษาหรืออ้างอิง ควรจะศึกษา กำหนดรูปนามทางทวาร ๖ ทั้งภายในและภายนอกเพิ่มเติมด้วย

๒. ข้อเสนอแนะในการทำวิทยานิพนธ์ครั้งต่อไป

เพื่อให้ข้อมูลในการศึกษาเรื่องนี้มีคุณสมบัติยิ่งขึ้น ผู้ศึกษาควรเริ่มศึกษาในรายละเอียดของหลักธรรมต่าง ๆ ที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท คือ

๑) การศึกษาธาตุในวิญญาน ๖

๒) การศึกษาวิเคราะห์การกำหนดรูปนามเพื่อการบรรลุธรรม

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย :

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์. พระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, เฉลิมพระเกียรติ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , ๒๕๓๕.

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์. พระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล ชุด ๕๑ เล่ม, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๒) : ปรกณวิเสศและอรรถกถา และฎีกา

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร

: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๒.

_____ ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๕.

_____ ปรกณวิเสศภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๕.

_____ วินยปิฎก สมณฑปาสาทิกา มหาวิภังคอฎฐกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

_____ สุมงคลวิลาสินี สัตถุขนุชวคทีมนิกาย คอฎฐกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๒

_____ ทีมนิกาย สุมงคลวิลาสินี มหาวิภังคอฎฐกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๑.

_____ มชฎินนิกาย ปปญจสุทธานิ มุลปญญาสกอฎฐกถา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๑.

(๓) หนังสือ

จํานงคํทอองประเศรฐ.ปรัชญาคะวันตคสมยโบรม.กรุงเทพมหานคร:รุงเรองชรรม๒๕๐๕.

บรจรบ บรรรุจ. จิต มโน วิญญาน. กรุงเทพมหานคร : พรบุญการพิมพ์, ๒๕๑๘.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑,

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย., ๒๕๕๒.

_____ .พจนานุกรมฉบับพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

_____ .พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) สัมมาสมาธิและสมาธิแบบพุทธ กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์

ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๔๗.

สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) คัมภีร์วิสุทธิมรรค พิมพ์ครั้งที่ ๔ โรงพิมพ์: บริษัท ประยูรวงศ์พรินติ้ง จำกัด, ๒๕๔๖.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสียาตอ) มหาสติปัญญาสูตรทางสู่พระนิพพาน หนาแปลโดย

พระคันธสาราภิวังศ์, กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๕.

_____ .วิปัสสนาญ เล่ม ๑. นครปฐม : ห้างหุ้นส่วนจำกัดซีไอเอเซ็นเตอร์จำกัด, ๒๕๔๘.

_____ .วิปัสสนาญ เล่ม ๒ นครปฐม : ห้างหุ้นส่วนจำกัดซีไอเอ เซ็นเตอร์จำกัด, ๒๕๕๐.

พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมจริย ะ ปรมัตถโชติก หนาปริเฉทที่ ๓, ๗ หลักสูตรชั้นจุฬ อภิธรรมมิกะโท

อภิธรรมโชติกวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๔๔.

พระอุปติสเถระ, วิมุตติมรรค, แปลโดยพระเทพโสภณ (ประยูร ฐุมมจิตฺโต) และคณะ พิมพ์ครั้งที่ ๖

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

พระเทพสิทธิมนี, วิปัสสนาญาณโสฬส พิมพ์ครั้งที่ ๔, สำนักพิมพ์ กุศลธรรม์นึ่งและวันเว็ลด์, ๒๕๔๘.

พระภัททันตะ อาสภมหาเถระ. วิปัสสนาที่ปณีฎีกา. พิมพ์ครั้งที่ ๖, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ

ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.

พระมหาถวัลย์ ญาณจารี วิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี ปริเฉทที่ ๕ อภิธรรมมหาวิทยาลัย

อภิธรรมมหาบัณฑิต, วัดระฆังโฆสิตาราม ธนบุรี, ๒๕๑๐.

(๒) วิทยานิพนธ์ :

พระมหาราชมนตรี ชุมกามาโม(ชาตุเจิน),“การศึกษาเปรียบเทียบความจริงเรื่องจิตในพุทธศาสนาเถรวาท กับจิตในปรัชญาตะวันตกสมัยโบราณ ”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต** , บัณฑิตวิทยาลัย : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.

พระปลัดทะนงค์ชนุโต (เทพเนียม),ศึกษาการวิเคราะห์อินทรีย์อันเป็นภูมิวิปัสสนา : เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนา ๗ เดือน, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต** , บัณฑิตวิทยาลัย : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

พระครูสุนทรสุดสาร (พยุ่ง กตปุญโญ), ได้ศึกษาเรื่อง “ ศึกษาวิเคราะห์ขั้น ๕ อันเป็นภูมิของวิปัสสนา เฉพาะกรณีการปฏิบัติ วิปัสสนากาวนา ๗ เดือน”,**วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

พระมหาสุเรศสุเรโส (แจ่มแจ้ง), “การศึกษาวิเคราะห์วิธีการกำหนดนามรูปในอริยปถัพพะในการเข้าปฏิบัติวิปัสสนากาวนา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

พระมหาบรรพต เจโตวสี (สายสมบัติ), ศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องวิญญาณในพระพุทธานุศาสนเถรวาทตามแนวคิดของอาจารย์พร รัตน์สุวรรณ , **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต** , บัณฑิตวิทยาลัย : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ : พระมานัส ฉายา โสภณจิตโต (นามสกุล ขอบมี)
- เกิด : ๒๓ กุมภาพันธ์ ๑๕๑๓ อายุ ๔๑ พรรษา ๑๓
- สถานที่เกิด : ๔๓/๑ ม.๑๓ ต.เมืองที่ อ.เมือง จ.สุรินทร์
- การศึกษา : นักธรรมเอก
พ.ศ. ๒๕๔๘ สำเร็จการศึกษา พุทธศาสตรบัณฑิต ปริญญาตรี
มหาวิทยาลัย สาขา พุทธศาสตรมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยา
เขตสุรินทร์ ห้องเรียนจังหวัดบุรีรัมย์
- อุปสมบท : พ.ศ.๒๕๔๒ ณ วัด จุมพลสุทราวาส ต.ในเมือง อ.เมือง จ.สุรินทร์
- สังกัดวัด : สำนักสงฆ์ วัดป่าเทพจตุรทิศ ต.เมืองที่ อ.เมือง จ.สุรินทร์
- การปฏิบัติวิปัสสนา : พ.ศ. ๒๕๔๘ เข้าปฏิบัติธรรม วัดภักทันตะอาศาราม จังหวัดชลบุรี
เป็นเวลา ๑๐ เดือน
พ.ศ. ๒๕๕๓ ผ่านการอบรมปฏิบัติวิปัสสนากาวนา
ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรมธรรมโมลี ตำบลหนองน้ำแดง อำเภอปากช่อง
จังหวัดนครราชสีมา
- ปีที่เข้าศึกษา : พ.ศ. ๒๕๕๒ หลักสูตรปริญญาโท มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัยวิทยาเขตบาฬีพุทธโฆส นครปฐม สาขาวิชาวิปัสสนากาวนา
- ปีสำเร็จการศึกษา : พ.ศ. ๒๕๕๕
- ที่อยู่ปัจจุบัน : วัดภักทันตะอาศาราม ต.หนองไผ่แก้ว อ.บ้านบึง จ.ชลบุรี
โทรศัพท์ ๐๘ - ๙๘๒๑ - ๔๔๑๕